

**T.C.
EGE ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü**

TOHUM ÜZERİNDEKİ EGEMENLİĞİN NEOLİBERAL DÖNÜŞÜMÜ VE KARŞI HAREKET

Yüksek Lisans Tezi

Hatice KIRANTEPE

Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı

İZMİR

2019

T.C.
EGE ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

TOHUM ÜZERİNDEKİ EGEMENLİĞİN
NEOLİBERAL DÖNÜŞÜMÜ VE KARŞI HAREKET

Yüksek Lisans Tezi

Hatice KIRANTEPE

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Zerrin Ayşe ÖZTÜRK

Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı

Uluslararası İlişkiler Yüksek Lisans Programı

ETİK KURALLARA UYGUNLUK BEYANI

Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne sunduğum "Tohum Üzerindeki Egemenliğin Neoliberal Dönüşümü ve Karşı Hareket" adlı yüksek lisans tezinin tarafımdan bilimsel, ahlâk ve normlara uygun bir şekilde hazırlandığını, tezimde yararlandığım kaynakları kaynakçada ve dipnotlarda gösterdiğimi onurumla doğrularım.

Hatice KIRANTEPE

T.C.EGE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS
TEZ SAVUNMA TUTANAĞI

ÖĞRENCİNİN

Adı Soyadı : Hatice KIRANTEPE
Numarası : 92-15-1930
Anabilim Dalı : Uluslararası İlişkiler Tezli Yüksek Lisans
Tez Başlığı (Türkçe) : Tohum Üzerindeki Egemenliğin Neoliberal Dönüşümü ve Karşı Hareket
Tez Başlığı (İngilizce) : Neoliberal Transformation of Sovereignty over Seed and the Counter Movement
Tez Savunma Tarihi : 09.09.2019
Tez Başlığı Değişikliği Varsa Yeni Başlık:

JÜRİ ÜYELERİ

Jüri Başkanı

Unvan, Adı, Soyadı : Dr. Öğr. Üyesi Zerrin Ayşe ÖZTÜRK
Karar : ☒ Başarılı ☐ Başarısız ☐ Düzeltme
İmza :

Jüri Üyesi

Unvan, Adı, Soyadı : Dr. Öğr. Üyesi F. Aşlı ERGÜL JORGENSEN
Karar : ☒ Başarılı ☐ Başarısız ☐ Düzeltme
İmza :

Jüri Üyesi

Unvan, Adı, Soyadı : Dr. Öğr. Üyesi Barış GÜRSOY
Karar : ☒ Başarılı ☐ Başarısız ☐ Düzeltme
İmza :

TEZ HAKKINDA JÜRİNİN GENEL GÖRÜŞÜ

(Jüri Başkanı Tarafından Doldurulacaktır)

Tez savunması sonucunda öğrenci tarafından hazırlanan çalışma;

Oybirliğiyle ☒

Oy çokluğuyla ☐

Başarılıdır

Düzeltilmelidir

Başarısızdır

☒

☐

☐

- Bu tutanak üç (3) işgünü içerisinde jüri üyelerinin raporlarıyla beraber Anabilim Dalı Başkanlığı üst yazısıyla Enstitü Müdürlüğüne gönderilmelidir.
- Tezli yüksek lisans programlarında düzeltme alan öğrencinin 3 (üç) ay içerisinde yeniden savunmaya girmesi zorunludur.

ÖNSÖZ

Tarım ve gıda alanında yaşanan neoliberal dönüşüme karşı gelişen hareketin üretici-tüketici kooperatifleri, gıda toplulukları, ekolojik tarım inisiyatifleri gibi alternatif pratikler ile giderek daha fazla görünür olmaya başladığı günümüzde, bu tez çalışmasının da yola çıkışı bu alternatif pratiklere dikkat kesilerek başladı. Ancak alan ile ilgili okumalarımı derinleştirdikçe ve söz konusu çalışma alanının genişliğini fark ettikçe, tarım ve gıda alanındaki bu dönüşüm ile karşı hareket arasındaki ilişkiyi belirli bir odak noktası üzerinden incelemenin daha sağlıklı olacağı kanaatine vardım. Böylece söz konusu çifte hareketi, tarımsal gıda üretiminin biyolojik temelini oluşturan tohum ve bitki genetik kaynakları üzerinden incelemeye ve bu çifte hareket arasındaki ilişkiyi analiz etmeye karar verdim. Gerçekleştirdiğim çalışma ile, sınırlılıklarına karşın, konu ile ilgili olarak hem Türkiye’deki hem de uluslararası alandaki duruma ve tartışmalara bütüncül ve ilişkiyel bir analiz çerçevesi sağlayabilmeyi amaçladım.

Bu tez çalışması, pek çok kişinin emeği ve dayanışması sayesinde hazırlandı. Öncelikle, değerli tez danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Zerrin Ayşe Öztürk’e gösterdiği yoğun destek, ilgi ve çalışmama sağladığı kıymetli katkılar sebebiyle minettar olduğumu belirtmek isterim. Ege Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölüm Başkanı Prof. Dr. Siret Hürsoy’a çalışmam ile ilgili desteği için teşekkür ederim. Çalışmamın henüz oldukça erken bir evresinde hazırlamış olduğum taslaklara yaptıkları kıymetli yorumlar için Prof. Dr. Serpil Çakır’a ve Dr. Öğr. Üyesi Fatmanil Döner’e teşekkürlerimi sunarım. Ziraat Yüksek Mühendisi Dr. Zerrin Çelik’e de konu ile ilgili sağlamış olduğu yol gösterici bilgiler için teşekkür ederim.

Tez çalışmamın hazırlanma sürecinde destek ve dayanışmasını esirgemeyen sevgili dostlarım Özge İnanç Aydın’a, Emel Yavuz’a, Betül Çetin’e, Elif Kayran’a teşekkürlerimi sunarım. Halen araştırma görevlisi olarak çalışmakta olduğum Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi’ndeki çalışma arkadaşlarıma ve hocalarıma da bu süreci benim için daha kolay kıldıkları için teşekkür borçluyum.

12/11/2019

Hatice KIRANTEPE

İzmir

ÖZET

Bu tez çalışması, tohum ve bitki genetik kaynakları üzerindeki egemenliğin neoliberal dönüşüm süreci ile bu dönüşüme karşı gelişen koruyucu karşı hareketler arasındaki ilişkiyi konu almaktadır. Tezin amacı, tohum ve bitki genetik kaynakları üzerindeki çifte hareket arasında nasıl bir ilişki olduğunu bütüncül ve ilişkiyel bir analiz ile ortaya koymaktır. Bu amaç doğrultusunda ilk olarak, Karl Polanyi'nin çifte hareket kavramı, tarım ve gıdanın politik ekonomisi ve egemenliğin neoliberal dönüşümü alt başlıklarından oluşan bir kavramsal çerçeve oluşturulmuştur. İkinci bölümde, ilk bölümdeki genel kavramsal çerçeve tohum ve bitki genetik kaynakları özelinde ele alınarak tohum üzerindeki metalaşma ve egemenliğin neoliberal dönüşümü ile bu dönüşümün etkileri incelenmiştir. Üçüncü bölümde bu etkilere karşı ortaya çıkan uluslararası ve ulusal boyuttaki karşı hareket, farklı pratik ve söylemleriyle uluslararası örgütleri, devletlerin yasal düzenlemelerini, sivil toplumca geliştirilen inisiyatifleri kapsayacak şekilde örneklendirilmiştir. Bu tez çalışması, tohum ve bitki genetik kaynakları üzerindeki çifte hareket arasındaki ilişkinin ilk bölümde açıklanan neoliberal gıda rejimi üzerine üç ana yaklaşımdan biri olan Harriet Friedmann'ın kompleks yaklaşımını doğruladığı sonucuna ulaşmıştır. Bu yaklaşıma göre, söz konusu çifte hareket içerisindeki karşılıklı ilişki, çok aktörlü ve çok düzeyli kompleks bir yapı içerisinde şekillenmektedir ve bu yapı içerisindeki aktörler birbirleri ile sürekli bir etkileşim içerisinde değişip gelişmektedirler.

Anahtar Kelimeler: Çifte Hareket, Neoliberal Gıda Rejimi, Kompleks Egemenlik, Tohumun Metalaşması, Karşı Hareket, Tohum Egemenliği.

ABSTRACT

The subject of this thesis is the relationship between the process of neoliberal transformation of sovereignty over seeds and plant genetic resources and the protectionist counter-movements against this transformation. This study aims to reveal the relationship within the double movement on seeds and plant genetic resources with a holistic and relational analysis. For this purpose, in the first chapter of the thesis, Karl Polanyi's concept of double movement, the political economy of agriculture and food and the neoliberal transformation of sovereignty are introduced as a conceptual framework. In the second chapter, the general conceptual framework discussed in the first chapter has examined in terms of seeds and plant genetic resources, and the neoliberal transformation of sovereignty and the commodification of seeds have been evaluated. In the third chapter, the international and national counter-movements that emerged against the effects of this transformation have been exemplified within their different practices and discourses including the international organizations, the legal arrangements of particular states and the initiatives developed by the civil society organisations. This thesis concludes that the relationship within the double movement on seeds and plant genetic resources affirms Harriet Friedmann's complex approach - one of three main approaches to the neoliberal food regime described in the first chapter. According to the complex approach, the interrelationship within the double movement has been shaped in a complex structure with multiple actors and levels; and the actors within this structure continuously change and develop while interacting with each other.

Keywords: Double Movement, Neoliberal Food Regime, Complex Sovereignty, Commodification of Seeds, Counter-Movement, Seed Sovereignty.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
ÖZET.....	ii
ABSTRACT.....	iii
İÇİNDEKİLER.....	iv
TABLOLAR LİSTESİ.....	vii
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	viii
KISALTMALAR.....	ix
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ÇİFTE HAREKET KAVRAMI, TARIM VE GIDANIN POLİTİK EKONOMİSİ VE EGEMENLİK

1.1. Kapitalizm ve Çifte Hareket Kavramı: Piyasa Mekanizmasının Gelişimi, Metalaşma ve Toplumun Koruyucu Karşı Hareketi.....	11
1.2. Tarım ve Gıdanın Politik Ekonomisi: Tarım Sorunu ve Gıda Rejimleri Analizi.....	21
1.2.1 Tarım Sorunu Üzerine Tartışmalar.....	22
1.2.2. Gıda Rejimleri Analizi.....	26
1.2.2.1. Birinci Gıda Rejimi (1870-1930)	28
1.2.2.2. İkinci Gıda Rejimi (1945-1973)	29
1.2.2.3. Gıda Rejiminin Neoliberal Dönüşümü Üzerine Üçlü Tartışma.....	31
1.3. Tarım ve Gıda Üzerindeki Egemenliğin Neoliberal Dönüşümü: Kompleks Egemenlik ve Karşı Hareket.....	35
1.3.1. Kompleks Egemenlik ve Gıda Güvencesi Söylemi.....	36

1.3.2. Karşı Hareket: Gıda Demokrasisi, Gıda Egemenliği ve Tohum Egemenliği.....	41
--	----

İKİNCİ BÖLÜM

TOHUMUN METALAŞMASI VE TOHUM ÜZERİNDEKİ EGEMENLİĞİN NEOLİBERAL DÖNÜŞÜMÜ

2.1. Teknik Boyut: Biyoteknoloji, Yeşil Devrim ve Gen Teknolojisi Devrimi.....	45
2.2. Yasal Boyut: Uluslararası Kurumlar ve Düzenlemeler.....	49
2.2.1. Uluslararası Yeni Bitki Çeşitlerinin Korunması Birliği (UPOV).....	50
2.2.2. Dünya Fikri Mülkiyet Örgütü (WIPO).....	52
2.2.3. Ticaretle Bağlantılı Fikri Mülkiyet Anlaşması (TRIPS).....	53
2.2.4. Tohum Kanunları.....	58
2.3. Tohumun Metalaşmasının ve Tohum Üzerindeki Egemenliğin Neoliberal Dönüşümünün Etkileri.....	60
2.3.1. Tarımsal Biyoçeşitliliğin Kaybı.....	61
2.3.2. Kamu Sektörünün Değişen Rolü.....	62
2.3.3. Sermayenin Merkezileşmesi ve Şirketlerin Artan Kontrolü.....	63
2.3.4. Çiftçi Hakları.....	65
2.3.5. Gıda Hakkı ve Demokrasisi.....	65

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KARŞI HAREKET OLARAK KORUYUCU DÜZENLEMELER, TOHUM EGEMENLİĞİ VE MÜŞTEREKLEŞTİRME PRATİKLERİ

3.1. Tarımsal Biyoçeşitliliği Koruma Amaçlı Uluslararası Düzenlemeler.....	68
--	----

3.1.1. Biyoçeşitlilik Sözleşmesi (CBD), Cartagena ve Nagoya Protokolleri.....	68
3.1.2. Gıda ve Tarım için Bitki Genetik Kaynakları Uluslararası Anlaşması (ITPGRFA).....	70
3.2. Toplumsal Hareketlerin Tohum Egemenliği Yaklaşımları: La Via Campesina ve Navdanya Hareketi	71
3.3. Gıda ve Tohum Egemenliğini Benimseyen Devletlerin Yasal Düzenlemeleri.....	74
3.4. OSSİ: Açık Kaynaklı Tohum İnisiyatifi ve Korumalı Müşterekler.....	78
3.5. Sivil Toplum Örgütleri, Tohum Bankaları, Kütüphaneleri ve Takas Ağları.....	79
3.6. Türkiye’deki Karşı Harekete Bir Bakış: Türkiye’de Tohum Üzerindeki Egemenliğin Neoliberal Dönüşümü ve Karşı Hareket.....	82
SONUÇ.....	90
KAYNAKÇA.....	98

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1	1978 ve 1991 Tarihli UPOV Hükümlerinin Karşılaştırması.....	52
Tablo 2	1978, 1991 Tarihli UPOV Hükümleri ile TRIPS Kapsamındaki Patent Kanunu'nun Karşılaştırması.....	57

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1	TRIPS Standartlarının Uygulandığı Ülkeler.....	55
Şekil 2	Tohum Sanayisinde Merkezileşme 1996-2018.....	64

KISALTMALAR

AB	Avrupa Birliği
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
ACB	Biyoçeşitlilik için Afrika Merkezi
BM	Birleşmiş Milletler
CBD	Biyoçeşitlilik Sözleşmesi
CGIAR	Uluslararası Tarımsal Araştırma Üzerine Danışma Grubu
DTÖ	Dünya Ticaret Örgütü
DUS	Farklılık, Yeknesaklık, Durulmuşluk
FAO	Gıda ve Tarım Örgütü
GATT	Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması
GDO	Genetiği Değiştirilmiş Organizmalar
IARCs	Uluslararası Tarımsal Araştırma Merkezleri
IATRC	Uluslararası Tarımsal Ticaret Araştırma Konsorsiyumu
IBPGR	Uluslararası Bitki Genetik Kaynakları Kurulu
IPRs	Fikri Mülkiyet Hakları
ITPGRFA	Gıda ve Tarım için Bitki Genetik Kaynakları Uluslararası Anlaşması
LVC	La Via Campesina
OECD	Ekonomik Kalkınma ve İş Birliği Örgütü
OSSI	Açık Kaynaklı Tohum İnisiyatifi
PBR	Bitki Islahçısı Hakları
PGRFA	Gıda ve Tarım için Bitki Genetik Kaynakları
PPA	Bitki Patent Aktı
PVP	Bitki Çeşitlerinin Korunması
STK	Sivil Toplum Kuruluşu
TRIPS	Ticaretle Bağlantılı Fikri Mülkiyet Anlaşması
UNCTAD	Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı
UNEP	Birleşmiş Milletler Çevre Programı
UÜŞ	Ulusüstü Şirketler
UPOV	Uluslararası Yeni Bitki Çeşitlerinin Korunması Birliği

USDA Amerika Birleşik Devletleri Tarım Bakanlığı
WIPO Dünya Fikri Mülkiyet Örgütü

GİRİŞ

Tohum ve bitki genetik kaynakları, tarımsal gıda üretiminin biyolojik temelini oluşturmaları ve dünya üzerindeki tüm canlıların doğrudan ya da dolaylı olarak geçim kaynağı olması bakımından kritik bir önem taşımaktadır. Tohum ve bitki genetik kaynakları üzerindeki egemenlik, uzun yıllar boyunca büyük oranda çiftçilere ait olmuş ve ekolojik denge ile uyumlu bir biçimde bu doğal kaynaklar yeniden üretilip çoğaltılmıştır. Kuzey Amerika ve Avrupa’da daha erken bir dönemde, dünya genelinde ise son otuz yılda gelişen süreçte, bu kaynaklar üzerindeki egemenlik, neoliberal bir dönüşümden geçmiştir. 1990’larda Dünya Ticaret Örgütü’nün kurulması ile tarımın da uluslararası ticarete dahil edilmesini takip eden süreçte, tohum ve bitki genetik kaynakları üzerindeki egemenliğe ilişkin yeni kurumsal düzenlemeler, aktörler ve ilişkiler ortaya çıkmıştır. Bu dönüşüm bağlamında ortaya çıkan yeni kurumsal çerçeveyi, aktörleri ve onlar arasındaki ilişkiyi, yirminci yüzyılın ilk yarısındaki “büyük dönüşüm”e referansla, piyasanın nüfuzunu genişletme hareketine karşı toplumun kendini koruyucu mekanizmalar geliştirmesini tarif eden bir “çifte hareket” üzerinden okumak mümkündür.

Karl Polanyi, yirminci yüzyılın ilk yarısındaki dönüşümün politik ve ekonomik kökenlerini incelediği *Büyük Dönüşüm* adlı eserinde, Sanayi Devrimi’nden önceki piyasanın tarihine bakarak bu dönemdeki piyasanın ancak ekonomik yaşamın bir yan özelliği işlevini gördüğünü ve bunun ötesine geçemediğini yazmıştır. Ekonomik yaşam ve sistem, toplumsal yaşamın ve sistemin içerisine gömülüdür. Sanayi Devrimi sonrasında ortaya çıkan gelişme ise, “kendi kurallarına göre işleyen piyasa mekanizması”nın tüm üretim unsurlarını içine alıp onları metalaştırarak uluslararası sistemin temel belirleyicisi haline gelmesi olmuştur; fakat Polanyi’ye göre “kendi kurallarına göre işleyen piyasa mekanizması” ütöpik bir düşünceden ibarettir ve ancak devlet müdahalesi ve gerekli kurumsal düzenlemelerin hayata geçirilmesi ile işler kılınabilir. Toplumsal açıdan ise, ekonomik sistemin toplumsal sistemin bir parçası olmaktan çıkıp onu dönüştürerek sürekli olarak gelişmesi, toplumsal bir felakete yol açmadan mümkün görünmemektedir. Dolayısıyla toplum kendini korumak için koruyucu karşı önlemler almak durumunda kalır. Bu durum da sistem içerisinde bir çifte

hareket yaratır: Piyasa mekanizması sürekli olarak kendisini genişletmeye ve derinleştirmeye çalışırken toplum da buna karşılık olarak koruyucu önlemlere başvurur. Ancak toplum tarafından alınan koruyucu önlemler, piyasanın işleyişini bozucu etki yaparak kurulan bu düzen içerisinde gerilime neden olur.¹

Polanyi'nin yukarıda ana hatlarıyla özetlediğim tezi, bu çalışmanın temel iskeletini oluşturmaktadır. On dokuzuncu yüzyılda piyasa mekanizmasının temel biçimlendirici unsur olarak iş gördüğü uluslararası sistem, yirminci yüzyılın ilk yarısındaki iki büyük dünya savaşı ve bir büyük ekonomik kriz sonrasında devreye sokulan yeniden inşa döneminin bitişinin ardından kendisini neoliberal politikalar aracılığıyla devam ettirmiştir. 1970'lerde ortaya çıkan bu politikalar sonucunda yaşanan neoliberal dönüşüm, pek çok alanda olduğu gibi tarım ve gıda alanında da kendisini göstermiştir. Devlet korumacılığının hâkim olduğu yeniden inşa döneminin ardından piyasa mekanizması daha önce giremediği alanlara nüfuz etmiş ve böylece yeni bir metalaşma dalgası yaratmıştır. Bu dönemde, 1970'lere kadar sürdürülen devlet-sermaye ve emek gücü arasındaki uzlaşma bozulmuş, korumacı politikalar ise zamanla tasfiye edilmiştir.

Piyasa mekanizmasının uluslararası sistemin belkemiğini oluşturduğu, politika yapımının ulusüstüleştiği ve küreselleşmenin ivme kazandığı günümüzde, metalaşmanın boyutu giderek genişlemiş ve derinleşmiş, insanlığın ortak zenginliği olan müşterek alanlar tahribata uğramış, ekolojik bozulma artmış ve birçok alanda halkın egemenliği yerini uzmanların egemenliğine bırakarak demokrasi açığının daha da keskinleştiği bir tür piyasa toplumunu ortaya çıkarmıştır. Bu mevcut tablo, Polanyi'nin tezinin bugün hâlâ geçerliliğini koruduğunu göstermektedir: Bir tarafta piyasa mekanizması her zamankinden de hızlı bir şekilde nüfuz alanını genişletmekte ve daha önce giremediği alanları da içine katarak bu alanları metalaştırmakta iken bu durumun ortaya çıkardığı etkilere karşı toplum içerisinde koruyucu karşı hareketler baş göstermektedir. Söz konusu çifte hareketin izlenebileceği alanlardan bir tanesini de tarım ve gıda alanındaki neoliberal dönüşüm ve buna karşı ortaya çıkan karşı hareketler oluşturmaktadır.

¹ Karl Polanyi, *Büyük Dönüşüm*, çev. Ayşe Buğra, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.

Tarım ve gıda alanındaki neoliberal dönüşüm, kendine yeterlilik vurgusunun hâkim olduğu ulusal kalkıncı bir anlayıştan tarım ve gıda politikalarının ulusüstü düzeyde belirlendiği piyasa odaklı bir tarım modeli ve kalkınma anlayışına evrilerek kendisini ortaya koymuştur. İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde, 1947 yılında Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması (GATT)'nın imzalanmasına karşın tarım alanı bu anlaşmanın dışında bırakılmış ve devletlerin kendi ulusal ihtiyaçları doğrultusunda tarım ve gıda alanında politika üretmelerine izin verilmiştir. Dolayısıyla bu dönemde tarım ve gıda alanında devletler, genel itibarıyla içe kapalı ve korporatist politikalar yürütmüşlerdir. Bu ulusal kalkıncı ve koruyucu politikaların değişimi ise, 1970'lerden itibaren artan küresel düzeydeki temaslar sonucunda 1986 yılında başlayan Uruguay Turu görüşmelerinin ardından 1995 yılında Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ)'nün kuruluşu ve onun çatısı altında imzalanan Tarım Anlaşması ile mümkün olmuştur.² Böylece tarım ve gıda da uluslararası ticarete dahil edilmiş ve bu alana ilişkin politikaların belirlenmesi ulusüstü bir düzeye taşınmıştır.

Ulusüstüne taşınan politika alanında, politika yapıcı aktörler çoğalmış ve bu aktörler arası etkileşim artmıştır. Özellikle, ulusüstü şirketler ve toplumsal karşı hareketler, William Coleman'ın "küresel ulusüstü politika alanı"³ olarak adlandırdığı alanın yeni aktörlerinden olmuşlardır. Günümüzde diğer pek çok alanda olduğu gibi tarım ve gıda alanında ve bu tezin konusunu oluşturan tohum ve bitki genetik kaynakları alanında da bu aktörler arasında politika yapımında söz sahibi olma ya da egemenlik mücadelesi olarak tarif edebileceğimiz bir tür gerilim mevcuttur. Toplumun bazı kesimleri kendi yaşam alanları, geçim kaynakları, müşterek zenginlikler, doğal kaynaklar ve benzeri üzerinde karar verme yetkilerinin giderek tırpanlandığını ve dengenin sermaye grupları, özellikle de dev ulusüstü şirketler lehine bozulduğunu iddia etmektedir. Bu iddia doğrultusunda, farklı toplumsal kesimlerden yükselen hareketler, taleplerini "gıda demokrasisi", "gıda egemenliği" ve "tohum egemenliği" başlıkları altında dile getirerek bu ulusüstü politika alanına ve onun "kompleks egemenlik" olarak da adlandırılan politika yapma biçimine müdahil olmaya çalışmaktadır. Bu çalışmanın

² William D. Coleman, "Globality and Transnational Policy-making in Agriculture: Complexity, Contradictions, and Conflict", *Complex Sovereignty: Reconstituting Political Authority in the Twenty-first Century*, Louis W. Pauly ve Edgar Grande (der.), University of Toronto Press, 2007, ss. 98-103.

³ Coleman, s. 108.

odak noktasını oluşturan tohum ve bitki genetik kaynakları üzerindeki çifte hareket bağlamında neoliberal dönüşüme karşı gelişen kimi karşı hareketler de söylemlerini ve pratiklerini süregiden bu demokrasi açığına karşı çıkma ve söz hakkını geri alma üzerinden kurmaktadır.

Tohum üzerindeki egemenlik, tarımın bir geçim ve üretim alanı olarak ortaya çıktığı tarihten itibaren uzun yıllar boyunca büyük oranda, onu saklayan, ıslah eden ve yeniden üretip eken çiftçilere ait olmuştur. Çiftçiler ne zaman hangi tohumu ekeceklerine, hangi tohumu seçip saklayacaklarına kendileri karar vermişlerdir. Kuşaktan kuşağa aktarılan deneyim ve bilgileri ile yeni tohum çeşitlerinin geliştirilmesini sağlamış ve hem bilgilerini hem de tohumlarını karşılıklılık ilkesi doğrultusunda takas etmişlerdir. Başka bir ifadeyle, tohum üzerinde çiftçilerin egemenliği onları tarımsal üretimlerinde özerk kılmış, bilgiyi ve üretim aracı olarak tohumu müşterekleştirmiş, ekonomik üretim alanını sosyal ilişkiler ile beslemiş ve kendilerine yeterli, geçimlik bir üretim biçimi ortaya koymalarını sağlamıştır. Böylece çiftçiler, uzun bir sürece yayılan ama dünyanın ekolojik döngüleri ile uyumlu bir şekilde sayısız tohum çeşidi geliştirerek hem dünyanın biyolojik çeşitliliğini korumuş hem de onun devamlılığını sağlamışlardır.

Söz konusu denge, 1930'lu yıllara kadar büyük ölçüde korunmuş, ancak bu tarihten sonra, önce Amerika Birleşik Devletleri'nde (ABD), ardından 1960'lı yılların başında Avrupa'da özel sektör lehine ve Yeşil Devrim ile devletin de desteklediği yeni bir teknolojinin, hibrit tohumların piyasaya girmesi ve tarımda modernleşmenin hedeflenmesi ile endüstriyel tarım ve verimlilik artışı lehine bozulmuştur. 1930-1970 yılları arasında, ABD ve Avrupa'da bitki çeşitleri üzerinde patentleme ve ıslahçı hakları ile ilgili bazı düzenlemeler yapılmıştır. 1990'ların ortalarında ise, "ikinci yeşil devrim" olarak da adlandırılan genetiği değiştirilmiş tohumlar piyasaya sürülmüştür.⁴ Aynı yıllarda Uruguay Görüşmeleri, DTÖ'nün kurulması ve tarımın da serbest ticaret düzenlemelerine tabi tutulmasıyla sonuçlandırılmıştır. Bu tarih sonrasında, tohum üzerindeki yeni teknolojiler, bunlar üzerindeki fikri mülkiyet hakları, patentler ile ilgili ve diğer konulardaki yasal düzenlemeler ile tohum üzerindeki egemenlik büyük ölçüde

⁴ Jack Kloppenburg, "Repurposing the Master's Tools: The Open Source Seed Initiative and the Struggle for Seed Sovereignty", *The Journal of Peasant Studies*, 2014, s. 1228.

çiftçilerin ve tekil birimler olarak devletlerin elinden alınmış; daha kompleks bir yapıda, ulusüstü siyasal alanda düzenlenir ve kuralları belirlenir olmuştur. Tohum üzerindeki egemenliğe ve tohumun politik ekonomisine ilişkin bu dönüşüm süreci, 1970’li yılların sonundan bugüne kadar çeşitli isimlerce gündeme taşınmıştır.⁵ Türkiye’de de tohumun politik ekonomisine ilişkin analizler özellikle metalaşma, mülksüzleştirme yoluyla birikim ve tekelleşme bağlamında ele alınmıştır.⁶ Bu çalışmalar, süreci daha çok tarihsel olarak betimleyici veya teorik olarak açıklayıcı bir yöntem üzerine oturtmuştur. Tohumun metalaşmasına ve genel olarak neoliberal dönüşümüne karşı gelişen toplumsal hareketleri odağına alan çalışmalar ise, özellikle 2010’lu yıllardan itibaren sayıca giderek artmaya başlamıştır. Bu çalışmalardan bir kısmı tohum konusunda yıllardır çalışmakta olan tanınan isimlerce kendilerinin de içerisinde yer aldıkları toplumsal hareketlerin deneyimlerini ve stratejilerini aktarırken⁷; diğer çalışmalar ise, ağırlıklı bir şekilde Küresel Güney ülkelerinde yapılmış alan çalışmalarına ve özellikle yerli halkların ya da küçük ölçekli üreticilerin tohum üzerindeki mücadelelerine odaklanmıştır.⁸ Küresel Güney’i konu alan çalışmaların yanı sıra literatürde Küresel

⁵ Tohumun politik ekonomisi ile ilgili çalışmalar için bakınız: Pat R. Mooney, *Seeds of the Earth: A Private or a Public Resource*, Inter Pares, Ottawa, 1979; Jack Kloppenburg, *First the seed: The Political Economy of Plant Biotechnology, 1492–2000*, Cambridge University Press, New York, 1988; Vandana Shiva, *Biopiracy: The Plunder of Nature and Knowledge*, South End Press, Boston, MA, 1997; Ikechi Mgbeoji, *Global Biopiracy: Patents, Plants, and Indigenous Knowledge*, Cornell University Press, Ithaca, NY, 2006; Susan K. Sell, “Corporations, Seeds, and Intellectual Property Rights Governance”, *Corporate Power in Global Agrifood Governance*, der. Jennifer Clapp ve Doris Fuchs, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 2009, ss. 187-225; Geoff Tansey, “Whose Power to Control? Some Reflections on Seed Systems and Food Security in a Changing World”, *IDS Bulletin*, Vol. 42/ 4, Temmuz 2011, ss. 111-120.

⁶ Tohumun politik ekonomisi ile ilgili Türkiye’de yapılmış çalışmalar için bakınız: Tayfun Özkaya, “Türkiye’de Tohumculuğun Tarihsel Gelişimi”, *Köylülükten Sonra Tarım*, der. Abdullah Aysu ve M. Serdar Kayaoğlu, Epos Yayınları, Ankara, 2014, ss. 71-81; Tayfun Özkaya, “Tohumda Tekelleşme ve Etkileri”, *Türkiye’de Tarımın Ekonomi-Politiği 1923-2013*, der. Necdet Oral, Nota Bene Yayınları, Ankara, 2013, ss. 351-367; Ayça Budak, *Tohumda Tekelleşme ve Türkiye Üzerindeki Etkisi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bolu, 2013; Özcan Evrensel, *Tohumun Metalaşması: Türkiye Örneği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2016; Özgür Öztürk ve Elife Kart, “Tarımda Neoliberal Mülksüzleştirme: Tohum Patentleri”, *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, Cilt 20, Sayı 1, Nisan 2017, ss. 143-175.

⁷ Vandana Shiva, *Çalınmış Hasat: Küresel Gıda Soygunu*, çev. Ali K. Saysel, BGST Yayınları, İstanbul, Üçüncü Basım, 2016; Jack Kloppenburg, “Repurposing the Master’s Tools: The Open Source Seed Initiative and the Struggle for Seed Sovereignty”, *The Journal of Peasant Studies*, 2014, ss. 1225-1246.

⁸ Manisha M. S. Decosas, *Ways of Seeing the Seed: Navdanya’s Seed Satyagraha*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Simon Fraser University, Ottawa, 2010; Laura M. G. Escobar, *The Political Ontology of Seeds: Seed Sovereignty Struggles in an Indigenous Resguardo in Colombia*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of North Carolina, Chapel Hill, 2016; Maywa Montenegro, *Breeding Grounds for*

Kuzey'deki tohum hareketleri de araştırma konusu edilmiştir.⁹ Türkiye'de de tohum mücadelesini yakından takip eden ve teşvik eden isimler bu alanla ilgili, birisi İzmir'in Karaot Köyü'ndeki tohum hareketine ilişkin bir alan araştırması olmak üzere, çalışmalar sunmuştur.¹⁰

Tohum üzerine olan mevcut literatür, tohumun piyasada alınıp satılabilir bir meta haline dönüşmesi süreci, bu sürecin etkileri ve diğer yandan bu etkilere karşı gelişen toplumsal hareketlere ilişkin sundukları analizler ile Polanyi'nin çifte hareket kavramını destekler niteliktedir. Ancak, bahsedilen çalışmalar ya salt kuramsal tartışmalar ya da tekil pratikler ile sınırlı kalmakta, bu çifte hareket arasındaki diyalektik ilişkiyi bütüncül bir biçimde yansıtmamaktadır. Bu tez ile hedeflenen, tohum ve bitki genetik kaynakları üzerindeki çifte hareket arasındaki ilişkiyi bütüncül bir şekilde ortaya koyabilmektir. Bu amaç doğrultusunda, özellikle 1970'lerin sonlarından itibaren uluslararası ve ulusal düzeyde etkili olan neoliberal dönüşümün tohum ve bitki genetik kaynakları üzerindeki etkileri soruşturularak bu etkilere karşı ortaya çıkan karşı hareketler ile bu hareketlerin söylem ve pratikleri gerek uluslararası gerek de ulusal düzeyde incelenecektir. Bu tezin temel araştırma sorusu, tohum ve bitki genetik kaynakları üzerindeki egemenliğin neoliberal dönüşümü ile bu dönüşüme karşı gelişen hareketler arasında nasıl bir ilişki olduğudur. Çalışmanın bu temel soru etrafında kümelenen alt araştırma soruları ise şunlardır: Tohum ve bitki genetik kaynakları üzerindeki neoliberal dönüşüm süreci nasıl gelişmiştir? Bu süreç, tohum ve bitki genetik kaynakları üzerindeki egemenliği nasıl dönüştürmüştür? Değişen egemenliğin yeni biçimi ne gibi etkiler doğurmuştur? Tohum üzerindeki egemenliğin neoliberal dönüşümüne ve onun etkilerine karşı uluslararası ve ulusal boyutta nasıl hareketler

Biodiversity Renewing Crop Genetic Resources in an Age of Industrial Food, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of California, Berkeley, 2018; Carol F. H. Rodriguez, *The Dispute Over the Commons: Seed and Food Sovereignty as Decommodification in Chiapas, Mexico*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Portland State University, Portland, 2018.

⁹ Jack Kloppenburg, 2014; Nurcan A. Helicke, "Seed exchange networks and food system resilience in the United States", *Journal of Environmental Studies and Sciences*, Cilt 5, Sayı 4, Aralık 2015, ss. 636-649.

¹⁰ Tayfun Özkaya, "Sürdürülebilir Tarım ve Çiftçi Hakları Açısından Türkiye'de Tohumluk Sorunu", *OMÜ XI. Ulusal Tarım Ekonomisi Kongresi*, Samsun, 2014, ss. 720-727; Zerrin Çelik, *Tarımsal Biyoçeşitliliğin Korunmasında Yerel Tohum Bankalarının Rolü Üzerine Bir Araştırma: Karaot Köyü Tohum Derneği ve Yöresi Örneği*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2013; Abdullah Aysu, *Gıda Krizi: Tarım, Ekoloji ve Egemenlik*, Metis Yayınları, İstanbul, 2015, ss. 148-289.

ortaya çıkmıştır? Bu karşı hareketler nasıl söylem ve pratikler geliştirmiştir? Tez, konu ile ilgili literatür taramasından ve hem neoliberal dönüşümün hem de karşı hareketlerin incelenmesinde internet üzerinden veri (anlaşmalar, raporlar ve benzeri) araştırmasından yararlanan diyalektik bir yöntem izlemektedir.

Tezin araştırma soruları doğrultusunda ilk bölümde, Karl Polanyi'nin "çifte hareket" kavramı, tarım ve gıdanın politik ekonomisi ve egemenliğin neoliberal dönüşümü alt başlıklarından oluşan bir kavramsal çerçeve oluşturulacaktır. Çifte hareket kavramı, tarım ve gıdada, özel olarak da tohum ve bitki genetik kaynakları üzerinde, 1970'lerden itibaren gelişen neoliberalleşme sürecini anlamak için kapitalist sistemin tarihselliği içerisinde on dokuzuncu yüzyıldaki uluslararası sistem ile günümüzdeki sistem arasındaki bağlantıyı kurma noktasında temel bir dayanak sağlayacaktır. Genel olarak piyasa mekanizmasının uluslararası sistem üzerinde hâkim hale gelişi, metalaşmanın derinleşmesi ve bu dönüşümün etkilerine karşı toplumun kendisini koruyucu mekanizmalara başvurması arasındaki gerilim üzerinde durulacaktır. Piyasa mekanizmasının tarım ve gıda alanındaki gelişimi ise, tarım ve gıdanın politik ekonomisi başlığı altında tarım sorunu tartışmaları ve gıda rejimleri analizi olmak üzere iki alt başlıkta tartışılacaktır. Tarım sorunu tartışmaları altında, "klasik tartışma" olarak da adlandırılan tarımda kapitalizmin gelişimine ilişkin modernist, marksist ve popülist yaklaşımlar açıklanacaktır. Ardından tarım ve gıda alanındaki dönüşümü, gerilimleri ve çekişmeleri uluslararası sistem üzerinden okuyan gıda rejimleri analizi perspektifi ve bu perspektif içerisinde neoliberal dönüşüm üzerine yürütülen güncel tartışmalara yer verilecektir. Bu tezin temel araştırma sorusuna, bu bölümde sunulacak üç ana yaklaşım, Philip McMichael'ın basitleştirici yaklaşımı, Henry Bernstein'in mekanikleştirici yaklaşımı ve Harriet Friedmann'ın kompleks yaklaşımı, arasındaki tartışmanın ortaya koyduğu savlar üzerinden cevap aranacaktır. Ardından neoliberal dönüşümün egemenlik bağlamında nasıl bir pozisyona tekabül ettiği Louis W. Pauly ve Edgar Grande'nin "kompleks egemenlik" kavramı çerçevesinde tarım ve gıda alanındaki hâkim söylem olan gıda güvencesi kavramıyla birlikte ele alınacaktır. Kompleks egemenlik ve gıda güvencesi söylemine karşılık toplumsal hareketlerin demokrasi açığı vurgusu ile tarım ve gıda politikalarında söz sahibi olma taleplerini yansıtan gıda demokrasisi, gıda egemenliği ve tohum egemenliği söylemleri açıklanacaktır.

İkinci bölümde, ilk bölümdeki genel kavramsal çerçeve tohum ve bitki genetik kaynakları özelinde ele alınarak tohum üzerindeki metalaşma ve egemenliğin neoliberal dönüşümü incelenecek ve bu dönüşümün etkileri ortaya konacaktır. Tohumun metalaşması ve tohum üzerindeki egemenliğin dönüşümü, Jack Kloppenburg'a referansla iki farklı boyutuyla ele alınacaktır. Bunlar; bitki biyoteknolojisinin oluşturduğu teknik boyut ile uluslararası düzenlemelerin oluşturduğu yasal boyuttur. Teknik boyut kısmında, Yeşil Devrim ile tanımlanan hibritleştirme teknolojisi ve Gen Teknolojisi Devrimi ile tanımlanan bitki genetiği ile ilgili gelişmeler üzerinde durulacaktır. Yasal boyut kısmında ise, uluslararası alanda tohum ve bitki genetik kaynakları ile ilgili fikri mülkiyet haklarını düzenleyen, bu kaynakların ticareti ile ilgili genel çerçeveyi ve standartları belirleyen Ticaretle Bağlantılı Fikri Mülkiyet Anlaşması (TRIPS), Uluslararası Yeni Bitki Çeşitlerinin Korunması Birliği (UPOV) ve Dünya Fikri Mülkiyet Örgütü (WIPO) olmak üzere uluslararası kurum ve kuruluşlar ile anlaşmalara yer verilecektir. Tohum üzerindeki metalaşmanın ve egemenliğin dönüşümünün teknik ve yasal boyutları açıklandıktan sonra üçüncü alt başlıkta, biyoçeşitliliğin kaybı, kamu sektörünün değişen rolü, sermayenin merkezileşmesi ve şirketlerin artan kontrolü, çiftçi hakları, gıda hakkı ve demokrasisi olmak üzere bu dönüşümün yol açtığı etkiler ortaya konacaktır.

Üçüncü bölümde, tohum ve bitki genetik kaynakları üzerindeki neoliberal dönüşümün etkilerine karşı ortaya çıkan uluslararası boyuttaki karşı hareket, farklı pratik ve söylemleriyle uluslararası örgütleri, devletlerin yasal düzenlemelerini, sivil toplumca geliştirilen inisiyatifleri kapsayacak şekilde örneklendirilecektir. Bu kısımda, tarımsal biyoçeşitliliği koruma amaçlı uluslararası düzenlemeler (Birleşmiş Milletler (BM) Biyoçeşitlilik Sözleşmesi, Cartegana ve Nagoya Protokolleri, Gıda ve Tarım için Bitki Genetik Kaynakları Uluslararası Anlaşması (ITPGRFA)), La Via Campesina ve Navdanya'nın öncüsü olduğu toplumsal hareketlerin tohum egemenliği/tohum özgürlüğü yaklaşımları, mevcut uluslararası sistem içerisinde gıda ve tohum egemenliğini benimseyen devletlerin yasal düzenlemeleri, Açık Kaynaklı Tohum İnisiyatifi (OSSİ) ve korumalı müşterekler yaklaşımı, sivil toplum örgütlerinin pratik ve söylemleri ile yerel tohum bankaları, kütüphaneleri ve tohum takas ağlarından oluşan müşterekleştirici ve koruyucu pratikler incelenecektir. Üçüncü bölümün son kısmında,

tohum üzerindeki egemenliğin neoliberal dönüşümü ve buna karşı ortaya çıkan karşı hareket Türkiye örnek olayı üzerinden analiz edilecektir. Çalışmanın önceki bölümlerinde uluslararası boyutu ele alınan dönüşümün Türkiye gibi 1980'lere kadar tarımsal üretimde kendine yeterli olarak gösterilen genetik çeşitlilik açısından zengin bir Küresel Güney ülkesinde nasıl ortaya çıktığı, ne gibi değişiklikleri beraberinde getirdiği, devlet-sermaye-emek ilişkisini nasıl dönüştürdüğü ve tohum üzerinde bu dönüşümün nasıl meydana geldiği kısaca tartışılacaktır. Ardından bu dönüşümün, yani tohum üzerindeki metalaşmanın ve kompleks egemenliğin gelişiminin, etkilerine karşı Türkiye'de ortaya çıkan karşı hareketler, bu hareketlerin söylem ve pratikleri uluslararası hareketler ile de bağlantısı kurularak örneklendirilecektir. Bu amaçla Buğday Derneği, Yerel Tohum Derneği, Çiftçi-Sen gibi sivil toplum kuruluşlarının; İzmir, Muğla, Çanakkale gibi tarımsal faaliyetlerin yoğun olduğu ve genetik çeşitlilik açısından zengin olan illerin yerel yönetimlerinin ortaya koyduğu ya da desteklediği inisiyatiflerin, yerel tohum bankalarının, kütüphanelerinin, pazarlarının, tohum takas ağlarının ve gıda topluluklarının oluşturduğu pratikler ve söylemler üzerinde durulacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ÇİFTE HAREKET KAVRAMI, TARIM VE GIDANIN POLİTİK EKONOMİSİ VE EGEMENLİK

Tohum ve bitki genetik kaynakları üzerindeki egemenliğin neoliberal dönüşümünü, bu dönüşümün etkilerini ve bu etkilere karşı gelişen hareketleri analiz etmek için öncelikle bu “çifte hareket”in gelişmesini sağlayan yapısal koşulların açıklanması gerekmektedir. Bu çalışmanın temel iskeletini oluşturan Karl Polanyi’nin “çifte hareket” kavramı, on dokuzuncu yüzyılda ortaya çıkan “kendi kurallarına göre işleyen piyasa mekanizması”nın sürekli olarak gelişim hareketine karşı toplumun geliştirdiği karşı hareketlere dikkat çekmektedir. Polanyi, uluslararası sistem içerisindeki siyasi ve ekonomik gerilimlerin kökenlerini çözümleyerek bu çifte hareket arasındaki ilişkiyi analiz etmektedir.

Tez çalışmasının bu ilk bölümünde, benzer biçimde tohum ve bitki genetik kaynakları üzerindeki çifte hareketin analizi için bu çifte hareketin içinde yer aldığı kapitalist sistemin işleyişi ortaya konacaktır. Sermaye birikiminin sürekliliğinin sağlanması açısından kendisinden önceki toplumsal sistemlerden ayrılan kapitalizmin bu sürekliliği sağlamasının birbiri ile ilişkili iki unsurunu serbest piyasa mekanizmasının gelişimi ve metalaşmanın oluşturduğu gösterilecektir. Ardından söz konusu sistemsel koşullar bağlamında çifte hareket kavramı açıklanacaktır. Karl Marx ve Polanyi’nin İngiltere örneği dışında, kapitalizmin uluslararası sistem içerisinde yarattığı hiyerarşi, Küresel Kuzey- Küresel Güney ilişkisi de dikkate alınarak genel kavramsal çerçeve tamamlanacaktır.

İkinci kısımda, çifte hareket kavramının bir ayağını oluşturan piyasa mekanizmasının gelişiminin tarım ve gıda alanındaki seyri ile ilgili literatürdeki çalışmalar ele alınacaktır. Tarım ve gıdanın politik ekonomisi genel başlığı altında incelenecek olan bu çalışmalar, tarımda kapitalizmin gelişme biçimine ve bunun sonuçlarına ulusal düzeyde odaklanan tarım sorunu tartışmaları ile tarım ve gıdanın kapitalist dünya ekonomisinin gelişimindeki rolüne ve sistem içi gerilimlerine, dönüşümlerine uluslararası düzeyde odaklanan gıda rejimleri analizini kapsayacaktır.

Son kısımda, tarım ve gıda alanında piyasa mekanizmasının işleyişinin bugünkü çerçevesini oluşturan neoliberalizmin bu alandaki egemenliği nasıl dönüştürdüğü ve bu

dönüşüme karşılık ortaya çıkan karşı hareketler incelenecektir. Burada, 1970’ler sonrasında tarım ve gıda alanındaki egemenliğin, Edgar Grande ve Louis W. Pauly’nin ‘kompleks egemenlik’¹¹ olarak adlandırdığı, ulusüstü bir düzeye taşındığı ve hâkim söylemin de gıda güvencesi üzerinden kurulduğu gösterilecektir. Egemenliğin bu biçimi içerisinde demokrasi eksikliğine ve halkın egemenliğinin yok sayıldığına yönelik karşı itirazlar ise, gıda demokrasisi, gıda egemenliği ve tohum egemenliği söylemleri altında ele alınacaktır.

1.1. Kapitalizm ve Çifte Hareket Kavramı: Piyasa Mekanizmasının Gelişimi, Metalaşma ve Toplumun Koruyucu Karşı Hareketi

Kapitalizm, başlıca amacı sermaye birikimini büyütme ve sürekli kılmak olan tarihsel bir toplumsal sistemdir. Politik ekonomi yazını, kapitalist sistemin belkemiğini oluşturan sermayeyi kısaca “biriktirilmiş zenginlik” olarak tanımlar. Ancak kapitalist sistemde sermaye, salt biriktirilmiş zenginlik ya da stoklar halinde bulunmanın ötesinde, artık değer üretmek amacıyla sürekli olarak yeniden kullanıma sokulan biriktirilmiş zenginliği ifade eder.¹² Söz konusu artık değer, sermayenin dolaşım süreci içerisinde oluşur; sermayenin dolaşım süreci ise metaların üretim ve dolaşım sürecinden ileri gelmektedir. Bu sebeple sermayenin dolaşım sürecini ve artık değer nasıl oluştuğunu anlamak için öncelikle meta ve metalaşma kavramlarını ele almak gerekir.

Karl Marx, *Kapital*’in birinci cildinde, kapitalist toplumların sahip olduğu zenginliğin “muazzam bir meta yığını olarak görüldüğü”nü¹³ ifade eder ve bu görünümün ardında gizlenmiş değer nereden kaynaklandığını açıklamaya girişir. Meta, öncelikle insanların ihtiyaçlarını karşılayan bir şeydir, yani bir kullanım değerine sahiptir. Ancak bu, kullanım değerine sahip olan her şeyin meta olduğu anlamına gelmez. Metanın bir diğer özelliği ise, bir emek ürünü olmasıdır. Ancak salt emek ürünü olan her şey de meta değildir. Metayı meta yapan onun mübadele unsuru olmasıdır, yani başkası için kullanım değeri taşıyan bir emek ürünü olarak piyasada mübadele ediliyor

¹¹ Louis W. Pauly ve Edgar Grande (der.), *Complex Sovereignty: Reconstituting Political Authority in the Twenty-first Century*, University of Toronto Press, 2007.

¹² Karl Marx, *Kapital I. Cilt*, çev. Mehmet Selik ve Nail Satlıhan, Dokuzuncu Basım, Yordam Kitap, İstanbul, 2016, s.568.

¹³ Marx, *Kapital I*, s. 49.

olmasıdır. Bu mübadele, görünenin aksine metaların kullanım değerleri üzerinden gerçekleşmez. Dolayısıyla metaların mübadele değeri, kullanım değerlerinin birbirine oranını ifade etmemektedir; nitekim metaların kullanım değerleri her birisi için farklı nitelik göstermektedir. Bu sebeple metaların mübadele değeri, hepsinde ortak olan bir üçüncü şeye indirgenmelidir. Metaların hepsinde ortak olan şey ise, üretim süreçlerinde harcanmış insan emek gücüdür. Fakat metanın değerini belirleyen emek, emekçinin kendisi için kullanım değeri taşıyan bir şey olmaktan çıkmıştır artık; değeri yaratan emek, kullanım değerinden de onu üreten bireysel emekten de soyutlanmıştır. Metada cisimleşmiş ya da nesnelleşmiş olan emek, diğer emek biçimleri ile eşitlenmiş ve toplumsallaşmıştır. Marx, emeğin bu şekilde nesnelleşmesine ve diğer emek biçimleri ile eşitlenmesine soyut insan emeği adını verir. Metaya değerini veren de onda nesnelleşen bu soyut insan emeğidir.¹⁴ Tüm metalarda ortak olan bu soyut insan emeğinin piyasada metaların mübadele ilişkisi içerisinde aldığı değer biçimi ise para ile ifade edilir.¹⁵ Böylece, paranın ifade ettiği değer ardındaki toplumsal ilişkiler, piyasada mübadele edilen şeyler arasındaki ilişkiler olarak görünür ve perdelenir. Marx, metaların diğer metalar ve insanlarla kurdukları ve onları meydana getiren toplumsal ilişkilerden bağımsız gibi görünen bu ilişkiyi “meta fetişizmi” olarak adlandırmıştır.¹⁶ Buradan hareketle denebilir ki metanın fetiş karakteri ardında yatan sır, değeri yaratan emeğin toplumsallığının görünmez kılınmasıdır. Dolayısıyla, sermayenin tanımı yeniden gözden geçirildiğinde, biriktirilmiş zenginliğin kaynağı, bireysel emeklerin toplumsallaşması sonucu sermaye dolaşımı sürecinde bu toplam toplumsal emek tarafından yaratılan artık değer olarak ortaya çıkar.

Metaların genel eşdeğer biçimi olan para, sermayenin dolaşım sürecinin ilk aşamasını oluşturur. Sermayenin dolaşım sürecinin ilk aşamasında kapitalist, emek gücünü ve üretim araçlarını meta piyasasından satın alarak parasını, bir diğer deyişle başlangıçtaki sermayesini, metalara çevirir. İkinci aşamada, satın aldığı metalarla üretim sürecine girer ve bu üretim sürecinin sonucunda üretimde kullanılan metaların değerinden daha büyük bir değere sahip olan başkalaşmış metayı elde eder. Üretim sürecinde metaya artık değerini kazandıran ise, karşılığı ödenmemiş emektir. Son

¹⁴ Marx, *Kapital I*, ss. 49-54.

¹⁵ Marx, *Kapital I*, s. 60.

¹⁶ Marx, *Kapital I*, s. 83.

aşamaya gelindiğinde kapitalist, ürettiği bu artık değere sahip metayı piyasada satar ve ilk aşamada elinde var olan sermayesini artık değer oranında arttırmış olur.¹⁷ Marx, kapitalist üretimin bütün karakterinin de burada yattığını vurgular: Kapitalist üretim tarzında, ilkin eldeki sermaye değeri “mümkün olan en fazla artık değer” ile büyütülürken ardından bu artık değer yeniden üretime sokulmak suretiyle sermayeleştirilir.¹⁸ Dolayısıyla sermaye birikiminin sürekliliğini sağlayan ilk koşul, kapitalistin sermayenin dolaşım sürecini başarıyla tamamlayabilmesi ve dolaşım sürecinin son aşamasında elde ettiği artık değeri yeniden sermayeleştirebilmesidir. Bu döngünün kesintiye uğramaksızın devamlılığı sermaye birikiminin sürekli olarak büyümesini gerektirir ve genişletilmiş ölçekte yeniden üretimi ve birikimi zorunlu kılar.¹⁹ Genişletilmiş ölçekte yeniden üretim ve birikim ise, Marx’ın kapitalist toplumların zenginliğini tarif ederken ifade ettiği gibi muazzam bir metalaşmayı da beraberinde getirir.

Kapitalizm, sermaye birikiminin sürekliliğini önceleme ve bunun önündeki engelleri kaldırması bakımından kendisinden önceki toplumsal sistemlerden farklılaşır. Sermaye birikimi için gerekli olan dolaşım hareketinin aşamaları, önceki toplumsal sistemlerde sürecin belirli noktalarında, yeterli para stoğunun, emek gücünün, dağıtım sistemi ve tüketici ağının sağlanamaması gibi, tıkanıp bir süreklilik kazanamamıştır. Süreçteki bu tıkanıklık ve kesintilerin sebebi ise, o dönemlerde üretim unsurlarının ya hiç ya da yeterli ölçüde metalaştırılmamış olması ve sermaye birikiminin piyasa mekanizması yoluyla yürütülmesi gereken bir süreç olarak görülmemesidir.²⁰ Kapitalist sistemde ise, sürecin devamlılığı önündeki engeller, piyasa mekanizmasının tüm üretim unsurlarını metalaştırarak içine alması ve sistemin temel biçimlendiricisi rolünü üstlenmesi ile büyük oranda tasfiye edilmiştir. Nitekim kapitalistin talep ettiği emek gücüne ve üretim araçlarına ulaşabilmesi ve bu üretim güçlerinin ortaya çıkardığı değerlendirilmiş metayı satabilmesi, ancak bir piyasa mekanizmasının işler kılınması ile

¹⁷ Karl Marx, *Kapital II. Cilt*, çev. Mehmet Selik ve Nail Satlıgan, Dokuzuncu Basım, Yordam Kitap, İstanbul, 2016, s. 35.

¹⁸ Marx, *Kapital II*, s.81.

¹⁹ Marx, *Kapital I*, s. 545.

²⁰ Immanuel Wallerstein, *Tarihsel Kapitalizm ve Kapitalist Uygarlık*, çev. Necmiye Alpay, Genişletilmiş Altıncı Basım, Metis Yayınları, İstanbul, 2012, ss.15-17.

mümkündür. Böylece, piyasa mekanizmasının gelişimi ve metalaşma, sermaye birikiminin sürekliliğinin de koşullarını oluşturmuştur.

Piyasa mekanizmasının gelişiminin tarihsel dönüm noktası Marx tarafından “ilk birikim”²¹ kavramı ile açıklanmıştır. Marx, sermaye birikiminin öncesinde onun kesintisiz bir şekilde hareket etmesini sağlayacak uygun ortamı hazırlayan bir ilk birikim aşaması tanımlar. Bu tanıma göre ilk birikim, kendine yeterli, geçimlik veya basit meta üretimi gerçekleştiren üreticilerin üretim araçlarından zor yoluyla koparılması sürecidir. Bu sürecin temelinde, kırsaldaki üreticilerin ve köylülerin topraklarından kovulması, yani mülksüzleştirilmesi yer alır. Söz konusu mülksüzleştirme sürecinin²² farklı coğrafyalarda farklı tarihlerde ve farklı biçimlerde gerçekleşebileceğinin altını çizen Marx, bu süreci Sanayi Devrimi’nin başladığı yer olan İngiltere üzerinden okur ve İngiltere’de gelişen biçimini, ilk birikimin klasik biçimi olarak adlandırır.²³

İngiltere örneğinde, on dördüncü yüzyılın sonlarında serfliğin yerini kendi üretim araçlarına sahip olan özgür köylüler ve kiracı çiftçiler almıştır. On beşinci yüzyılda nüfus içerisindeki oranları daha da fazla artan bu kesimin yanı sıra ücretli tarım işçilerine de geçimlik üretimlerini yapabilecekleri küçük ölçekli araziler verilmiştir. Ayrıca kırsal nüfusun otlak ve diğer amaçlarla kullanabilecekleri ortak arazileri de vardır. Ancak kırsal nüfusun kentler için dağılık biçimde üretim yaptığı ve kendi ihtiyaçlarının çoğunu kendi geçimlik üretimleri ile sağlayıp diğer ihtiyaçlarını kırsaldaki ev sanayisi olarak da adlandırılan zanaatçılar aracılığıyla karşıladığı bu evre, on beşinci yüzyılın sonlarında yavaş yavaş sarsılmaya başlar. Büyük toprak sahipleri, bu dönemde koyun yünü imalatının gelişmesi ve bu imalat kolunun kârlılığı sebebiyle arazileri otlaklara dönüştürmek amacıyla çiftçileri ve köylüleri zorla topraklarından atmış ve üretim araçlarına da el koyarak onları mülksüzleştirmiştir. “Toprakların çitlenmesi ya da çevrilmesi” olarak adlandırılan bu hareket, yaklaşık üç yüzyıl boyunca

²¹ “İlk birikim” kavramı, kimi yazarlarca “ilkel birikim” ya da “ilksel birikim” olarak Türkçe’ye çevrilmiştir. Bu çalışmada ise, Selik ve Sathıgan’ın çevirisi esas olarak alınmıştır.

²² David Harvey, Marx’ın ilk birikim aşaması olarak tanımladığı bu mülksüzleştirme sürecinin neoliberal dönemde de devam eden ve giderek yayılan pratiklerini “mülksüzleştirme yoluyla birikim” kavramı altında açıklayarak günümüze uyarlamıştır. Detaylı bilgi için bakınız: David Harvey, *Yeni Emperyalizm*, çev. Hür Güldü, Everest Yayınları, İstanbul, 2004, ss. 114-151.

²³ Marx, *Kapital I*, ss. 687-689.

devam etmiş ve sonuç olarak, özgür köylü ve çiftçilerden emeğini emek piyasasında satmak zorunda kalan ücretli işçiler; özgür köylü ve çiftçilerin üretim ve geçim araçlarından ise sermayenin üretim unsurlarını yaratmıştır. Dolayısıyla, kapitalist üretim için gerekli olan emek gücü, üretim ve geçim araçları bu şekilde metalaştırılmıştır. Mülksüzleştirilen nüfusun geçim araçlarını artık kendilerinin üretemiyor oluşu onları bu ihtiyaçlarını piyasadaki satın alma zorunluluğu içerisinde sokmuş ve böylece bir iç piyasa geliştirmiştir.²⁴

Toprakların çevrilmesi hareketi, aynı zamanda özel mülkiyetin biçiminde de bir tür dönüşümü beraberinde getirmiştir. Çıkarılan toprak çevirme yasaları ile özgür köylü ve çiftçilerin kendi üretim araçları üzerinde sahip oldukları kendi emeklerine dayalı özel mülkiyet hakları, bu dönemde az sayıdaki toprak sahibinin elinde toplanmıştır. Böylece üretimin çok sayıda küçük işletme tarafından dağınık bir şekilde yürütüldüğü bir üretim biçiminden küçük işletmelerin bir araya getirilerek büyük imalathanelere ve büyük çiftliklere dönüştürüldüğü kapitalist bir üretim biçimine geçilmiştir. Üretimin kapitalist biçiminde artık özel mülkiyet hakkını elinde tutan emekçiler değil, onların emek gücünü sömürerek sermayesini değerleyen ve büyüten kapitalistler olmuştur.²⁵

Marx, yaşanan bu tarihsel dönüşümün prekapitalist toplum sistemlerini çözmesi sonucunda, yani emeğin ve doğal kaynakların derinlemesine ve daha geniş ölçüde metalaşması gerçekleştikten, kapitalist sistem yeterince olgunlaştıktan sonra, mülksüzleştirilenlerin de mülksüzleşeceğini ifade eder.²⁶ Söz konusu mülksüzleşme, geniş anlamıyla bir sınıf devrimine işaret ederken dar anlamıyla ilk birikimden itibaren tarihsel süreç içerisinde sermayenin giderek yoğunlaşması ve merkezileşmesi eğilimini tarif etmektedir. Sermayenin yoğunlaşması, kapitalistlerin mevcut sermayelerini üretim sürecinde el koydukları artık değer ile birlikte tekrar sermayeleştirmesi ve bu döngüyü sürekli tekrar etmesi sonucunda daha fazla sermaye birikimi elde etmesini, birikim büyüdükçe üretimin ve üretim yöntemlerinin gelişip genişlemesini beraberinde getirir. Böylece bireysel kapitalistler, bir taraftan toplumsal üretim araçları ve emek üzerinde giderek daha fazla kontrol sahibi olurken diğer taraftan da piyasadaki diğer kapitalistlerle rakip meta üreticileri olarak karşı karşıya gelirler. Kapitalistler arası

²⁴ Marx, *Kapital I*, ss. 689-716.

²⁵ Marx, *Kapital I*, ss. 711-713.

²⁶ Marx, *Kapital I*, s. 729.

rekabet, nihayetinde büyük sermayenin küçük sermayeyi ezmesi ile sonuçlanır. Bunun nedeni, büyük sermayenin küçük sermayeye oranla daha hızlı birikim yapabilme ve dolayısıyla üretimini genişletme ve emek üretkenliğini artıracak yenilikleri geliştirme kapasitesine sahip olmasıdır.²⁷ Kapitalistler arasındaki rekabet savaşı sonucunda, sayıca çok olan küçük sermayeler sayıca az büyük sermayelere dönüşür. Bu durum, yani sermayenin belirli ellerde toplanması, sermayenin merkezileşmesini doğurur.²⁸ Sermaye birikiminin tarihsel eğilimi, sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşmesi ile birlikte kapitalist sistemin uluslararasılaşmasını da beraberinde getirmektedir. Marx, sermayenin merkezileşmesi ile kapitalist sistemin uluslararasılaşması arasındaki ilişkiyi şöyle aktarır:

Bu merkezileşme ya da az sayıda kapitalistin çok sayıda kapitalisti mülksüzleştirilmesi ile birlikte, emek sürecinin el birliğine dayanan biçimi, bilimin bilinçli teknik kullanımı, toprağın planlı sömürüsü, emek araçlarının yalnızca birlikte kullanılabilen emek araçlarına dönüşümü, bütün üretim araçlarında, birleşik, toplumsal emeğin üretim araçları olarak kullanılmaları yoluyla tasarruf sağlanması, bütün ulusların dünya piyasası ağına sokulması ve böylece kapitalist rejimin uluslararası bir nitelik kazanması, giderek büyüyen ölçeklerde gelişir.²⁹

Kapitalist sistemin uluslararasılaşması süreci, piyasa mekanizmasının gelişimi bağlamında incelendiğinde on dokuzuncu yüzyıl önemli bir dönüm noktası oluşturmaktadır. Sanayi Devrimi sonrasında makineleşme ve fabrikalaşma, büyük ölçeklerdeki meta üretimini mümkün kılmış ve ilk olarak ortaya çıktıkları İngiltere dışında Belçika, Fransa, İsviçre, Almanya ve ABD’de de yaygınlık kazanmıştır. On dokuzuncu yüzyılda dünya sanayi üretiminin dağılımında İngiltere neredeyse dörtte birlik bir pay sahipliği ile başı çekerken onu sırasıyla Fransa, Almanya ve ABD izlemiştir. Sanayi kapitalizminin lokomotif olan İngiltere’de sektörel üretim içerisinde sanayinin payı on dokuzuncu yüzyıl başlarında %42 düzeylerinde seyrederken bu oran 1871’de %73’e kadar ulaşmıştır. Uluslararası ticaret de artan sanayileşmeye koşut olarak on dokuzuncu yüzyılın başında %1,4’lük bir yıllık ortalama büyüme oranına

²⁷ Karl Marx, 1844 *El Yazmaları*, çev. Murat Belge, Birikim Yayıncılık, İstanbul, 2017, s. 42-44.

²⁸ Marx, *Kapital I*, s. 605.

²⁹ Marx, *Kapital I*, s. 729.

sahipken bu oran 1870’lerde %5,5 düzeyini görmüştür.³⁰ Sanayi üretimindeki ve uluslararası ticaretteki bu muazzam büyüme oranları “kendi kurallarına göre işleyen piyasa mekanizması’nın kuruluşunu açıklamaktadır. Büyük ölçeklerdeki meta üretimi, ticareti ve dağıtımı, tüm üretim unsurlarının satın alınabilir olduğu ve metaların dolaşım sürecinin ulusal ve uluslararası düzeyde aksamadan gerçekleşebileceği, piyasaların birbirlerine karmaşık meta zincirleri ile bağlandığı³¹ bir ekonomik sistemi ortaya çıkarmıştır. On dokuzuncu yüzyılda ortaya çıkan bu mekanizmanın özgünlüğünü Karl Polanyi şöyle açıklar:

Hiçbir toplum, malların üretimi ve dağıtımını sağlayan bir sistem olmadan yaşayamaz. Ama bundan ayrı ekonomik kurumların varolduğu sonucunu çıkaramayız; normal olarak ekonomik düzen yalnızca sosyal düzenin bir fonksiyonudur ve onun içine yerleşmiştir. ...ne kabilelerde ne feodal ne de merkantilist koşullar altında toplum içinde ayrı bir ekonomik sisteme rastlanır. Ekonomik sistemin soyutlanmış ve belirgin ekonomik amaçlara bağlanmış olduğu on dokuzuncu yüzyıl toplumu, gerçekten de kendine özgü bir sapmaydı.³²

Polanyi’nin sözünü ettiği sapma, kendi kurallarına göre işlediği, yani malların üretim ve dağıtımının sadece piyasalar tarafından kontrol edilip düzenlendiği ve yönlendirildiği, bireylerin maksimum kişisel kazançlarını hedefleyerek hareket ettiği varsayılan piyasa mekanizmasının on dokuzuncu yüzyıldaki uluslararası sistemin temel biçimlendiricisi hâlini almasıdır. Uluslararası sistemi oluşturan diğer üç kurum ise piyasa ekonomisinin birer fonksiyonu olmuştur. Bunlar, iç piyasaları uluslararası piyasalara açan uluslararası altın standardı; altın standardı çevresinde oluşturulmuş bir güç dengesi sistemi; müdahaleleri ve düzenlemeleri ile piyasa ekonomisini işler kılan liberal devlettir.³³

Kendi kurallarına göre işleyen piyasa mekanizması, düzenleyici çerçeve olarak ekonomik liberalizme dayanır. Bu düzenleyici çerçeve, temelde birbirine bağlı olan üç ilke etrafında örgütlenmiştir: Rekabetçi emek piyasası, uluslararası altın standardı ve serbest ticaret.³⁴ İngiltere’de mülksüzleştirilen kırsal nüfusu koruyucu olarak çıkartılan Yoksullar Yasası’nın kaldırılarak emek piyasasındaki ücretlerin piyasada belirlenmesi

³⁰ Michel Beaud, *Kapitalizmin Tarihi 1500-2010*, çev. Fikret Başkaya, Yordam Kitap, İstanbul, 2015, ss. 130-134.

³¹ Wallerstein, *Tarihsel Kapitalizm*, s. 17.

³² Polanyi, s.118.

³³ Polanyi, s. 35-36.

³⁴ Polanyi, s. 196-201.

rekabetçi emek piyasasının; sermaye hareketlerinin iç piyasalardan uluslararası piyasalara yayılmasını kolaylaştırması altın standardının; özellikle hızlı bir sanayileşme yaşayan başta İngiltere gibi ülkelerin hammadde ve tarım ürünleri ihtiyaçlarını karşılaması ve sanayi ürünleri için de yeni pazarlar yaratması uluslararası serbest ticaretin o dönemdeki işlevini açıklar. Dönemin liberal düşünürlerinin genel savı, bu ilkelerin kendiliğinden geliştiği ve devlet müdahalesine gereksinim duymadıklarıdır. Polanyi ise liberallerin bu savının aksine, tam da devlet müdahalesi sayesinde serbest piyasanın işler kılındığını savunur. “Serbest piyasaya giden yol, merkezi bir biçimde düzenlenen ve kontrol altında tutulan sürekli bir müdahaleciliğin sınırsız artışından”³⁵ geçmektedir. Liberallerin kuramsal varsayımları bir tarafa bırakılıp pratiğe bakıldığında devlet müdahaleciliğinin azalmayıp aksine arttığı, piyasa mekanizmasına uyum sağlamak adına sayısız yeni kurum, kuruluş ve düzenleme oluşturulduğu gözleminden hareket eden Polanyi, kendiliğinden gelişenin serbest piyasa değil; ama onun etkilerine karşı ortaya çıkan koruyucu hareketler olduğunun altını çizer.³⁶

Polanyi’nin *Büyük Dönüşüm* adlı eserinde savunduğu temel tezi şudur: Kendi kurallarına göre işleyen piyasa düşüncesi bir ütopyadır ve bu nedenle ancak devlet müdahalesi ve gerekli kurumsal düzenlemelerin hayata geçirilmesi ile işler kılınabilir. Toplumsal açıdan ise, ekonomik sistemin toplumsal sistemin bir parçası olmaktan çıkıp onu dönüştürerek sürekli olarak gelişmesi toplumsal bir felakete yol açmadan mümkün görünmemektedir. Piyasa mekanizmasının satın alınabilir üretim unsurları haline dönüştürdüğü yani metalaştırdığı emek, toprak (doğa ve doğal varlıklar) ve para aslında bu amaçla var olmamışlardır, yani meta değillerdir. Onlara biçilen meta işlevi hayalidir. Bu hayali işlev sayesinde insan emeği, doğa ve para fiyatlanabilir ve piyasanın arz-talep ilişkisi içine dahil edilebilir hâle getirilmiştir. Ancak “bu yöntemin neden olduğu sarsıntı mutlaka insan ilişkilerini altüst edecek ve doğal çevreyi yok etme tehdidini taşıyacaktır”.³⁷ Dolayısıyla toplum kendini korumak için koruyucu karşı önlemler almak durumundadır. Bu durum da sistem içerisinde bir çifte hareket yaratır: Piyasa mekanizması sürekli olarak kendisini genişletmeye ve derinleştirmeye çalışırken toplum da buna karşılık koruyucu önlemlere başvurur; ancak toplum tarafından alınan koruyucu

³⁵ Polanyi, s. 202.

³⁶ Polanyi, ss. 201-204.

³⁷ Polanyi, s. 84.

önlemler piyasanın işleyişini bozucu etki yaparak kurulan bu düzen içerisinde gerilimlere neden olur.

Kapitalist sistem içerisindeki çifte hareket, toprak çevrilmesi hareketleri sırasında kırsal nüfusun büyük toprak sahipleri tarafından topraklarından kovulmasına ve büyük toprak sahiplerinin lehine çıkartılan özel mülkiyet ile ilgili yasalara karşı Tudor ve Stuart dönemindeki kırsal nüfusu koruyucu yasalar ve faaliyetlerde kendisini göstermiştir. On dokuzuncu yüzyıl uygarlığının toplum üzerinde yarattığı hızlı değişim ve tahribata karşı da toplum, kendisini koruyucu alternatifler geliştirerek cevap vermiştir. Faşizm, sosyalizm ve New Deal söz konusu dönemin karşı hareketleridir. Bu dönemde, serbest piyasa ekonomisi yerini, kendine yeterliliği ve ulusal kalkınmayı hedefleyen korumacı bir ekonomi modeline bırakmıştır. Polanyi, yirminci yüzyılın ilk yarısında yaşanan bu “büyük dönüşüm”ün ışığında kendi kurallarına göre işleyen piyasa mekanizmasının çöktüğünü; çünkü artık, emeği, toprağı ve parayı, yani “hayali metalleri” içine alamayacağını iddia eder. Emek, toprak ve para serbest piyasanın kontrolünden çıkmış ve tekrar toplumun kontrolüne girmiştir.³⁸ Ancak Polanyi’nin yirminci yüzyıldaki gelişmeler doğrultusunda iddia ettiği gibi serbest piyasa ekonomisi son bulmamış, 1970’lerde bu defa neoliberalizmin düzenleyici çerçevesi altında daha önce nüfuz etmediği alanlara da girerek on dokuzuncu yüzyıldaki piyasalaşmayı ve piyasa toplumunu daha da genişletip derinleştirmiştir. Yine de bu durum, Polanyi’nin çifte hareket kavramının neoliberal dönem için de geçerli olduğu gerçeğini gölgelemez. Marx gibi Sanayi Devrimi’nin yaşandığı İngiltere’yi örnek olarak alıp bu örnek üzerinden on dokuzuncu yüzyıldaki serbest piyasa mekanizmasının nasıl tüm bir uluslararası sistemi şekillendirdiğini ve toplumsal sistemi ekonomik sisteme tabi kılarak bir piyasa toplumu yarattığını anlatan Polanyi, ilk birikim evresinde toprak çevrilme hareketlerinin yarattığı tahribata karşı çıkarılan toplumu koruyucu yasaları ve faaliyetleri gerici ve beyhude olarak görenlere şu soruları yöneltir:

Neden bir eğilimin sonuçtaki başarısı, onun ilerlemesini yavaşlatma çabalarının etkin olmadığına kanıtı olsun? Ve neden bu önlemlerin amacı tam tamına başardıkları şey, yani değişim hızını yavaşlatmak olarak alınmasın? Belirli bir gelişmeyi durdurmakta başarılı olamayan şey, bu

³⁸ Polanyi, ss. 332-336.

yüzden bütünüyle başarısız sayılmaz. Değişim hızı, çoğu zaman, değişimin yönü kadar önemlidir.³⁹

Nitekim ilk birikim evresindeki karşı hareketin, yani İngiltere'deki merkezi hükümetin toplumu koruyucu yasalarının ve faaliyetlerinin sonucunda büyük bir toplumsal yıkım dizginlenebilmiş ve mülksüzleşme sürecinin yaratacağı tahribatın hızı yavaşlatılmıştır. Yirminci yüzyıl başlarındaki karşı hareket ise, sermaye ve emek arasında bir uzlaş sağlayarak iki büyük savaş ve ekonomik kriz sonrasında oluşan toplumsal tahribatı onarmıştır. Bugün de neoliberal sistem içerisinde onun yarattığı tahribatı dizginlemeye çalışan karşı hareketler baş göstermektedir ve bu hareketlerin sonuç itibarıyla başarılı olup olamayacağı sorusundan ziyade bu çifte hareket arasındaki ilişkinin anlaşılması daha önemli gözükmektedir.

Marx ve Polanyi, çalışmalarında sanayileşmenin ilk ortaya çıktığı yer olan İngiltere örneğinden hareketle kapitalist sistem ve serbest piyasa mekanizmasının işleyişine dair analizlerini yapmışlardır; oysa kapitalist sistem dünyanın her yerinde benzer biçimde gelişmemiştir. Immanuel Wallerstein ve diğer dünya sistemleri analizi⁴⁰ yazarlarının işaret ettiği gibi kapitalist üretim tarzına mahsus olan proleterya ve kapitalist arasındaki üretim ilişkisinin bir benzeri kapitalist dünya ekonomisi içerisindeki ülkeler arasında da gözlemlenmektedir. Ülkeler arasındaki iş bölümüne ya da ekonomik uzmanlaşmaya göre mekânsal bir hiyerarşi ortaya çıkmıştır: Düşük ücretli (ama yüksek düzeyde denetlenen), düşük kârlı, düşük sermaye-yoğun malların üreticisi olan ülkelere yüksek ücretli, yüksek kârlı, yüksek sermaye-yoğun malların üreticisi olan ülkelere artık değer aktarımı söz konusudur ve bu durum “eşitsiz mübadele” olarak adlandırılan bir ilişkilene biçimini doğurmuştur.⁴¹ Eşitsiz mübadele ilişkisi içerisinde, az gelişmiş çevre (Küresel Güney) ülkelerinde üretilen toplam artık değer (ya da

³⁹ Polanyi, s. 78.

⁴⁰ Dünya sistemleri analizi için bakınız: Immanuel Wallerstein, *The Capitalist World Economy*, Cambridge University Press, New York, 1979; *Modern Dünya Sistemi*, 3 Cilt, çev. Latif Boyacı, Yarı Yayınları, 2005, 2011; *Tarihsel Kapitalizm ve Kapitalist Uygarlık*, çev. Necmiye Alpay, Genişletilmiş Altıncı Basım, Metis Yayınları, İstanbul, 2012; Arghiri Emmanuel, “Unequal Exchange: A Study of the Imperialism of Trade”, *Monthly Review*, 1972; Giovanni Arrighi, *Uzun Yirminci Yüzyıl: Para, Güç ve Çağımızın Kökenleri*, çev. Recep Boztemur, İkinci Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2016; Samir Amin, *Accumulation on a World Scale: A Critique of the Theory of Underdevelopment*, Monthly Review Press, 1974.

⁴¹ Wallerstein, *The Capitalist World Economy*, s. 162.

kârın) önemli bir kısmı gelişmiş merkez (Küresel Kuzey) ülkelerine aktarılır.⁴² Merkez ülkelere aktarılan artık değer sonucunda, sermaye birikimi merkez ülkelerde yoğunlaşır. Sermayenin merkezde yoğunlaşması, merkezdeki kapitalistlerin emek üretkenliğini artırarak kendilerine rekabet üstünlüğü sağlayacak yeni teknolojiler geliştirmelerini olanaklı kılar. Merkez ile rekabet edemeyen çevre ülkeleri böylece meta zincirlerinde daha altta yer alan düşük kârlılığa sahip alanlarda uzmanlaşmak durumunda kalır.⁴³ Yarı-çevre olarak adlandırılan gelişmekte olan ülkeler ise merkez ve çevre ülkeler arasındaki tampon bölgeleri oluşturur.

Tarım ve gıda alanında kapitalizmin gelişimi de merkez ve çevre arasındaki eşitsiz bir ilişkilendirme biçiminde ilerlemiştir. Kapitalist sistem, çevre ülkelere ilk defa sömürgecilik yoluyla sömürge ve yarı-sömürgelerde yürütülen madencilik ve plantasyon tarımı ile girmiştir.⁴⁴ Ardından merkez-çevre ilişkisi, yirminci yüzyıldaki dekolonizasyon (sömürgesizleştirme) süreci ile birlikte yerini ulusal kalkınma söylemi altında emperyalist bir nüfuz etme politikasına bırakmıştır. 1970’ler sonrasında ise Küresel Kuzey ve Küresel Güney ülkeleri arasındaki ilişki, ulusüstü alana taşınan tarım ve gıda politikaları üzerindeki asimetrik bir güç ilişkisi şeklinde devam etmektedir. Bir sonraki bölüm, tarım ve gıdanın politik ekonomisi bağlamında bu alanda kapitalizmin gelişimine ilişkin literatürdeki çalışmaları inceleyerek kapitalist dünya sistemi içerisindeki çifte hareketi ve asimetrik güç ilişkisini ele alacaktır.

1.2. Tarım ve Gıdanın Politik Ekonomisi: Tarım Sorunu ve Gıda Rejimleri Analizi

Kapitalizmin tarım ve gıda alanında nasıl geliştiğini inceleyen literatür iki başlıkta incelenecektir: Tarım sorunu tartışmaları ve gıda rejimleri analizi. Tarım sorunu tartışmalarına ait literatür, tarımda kapitalizmin nasıl geliştiğine ve köylülüğün bu koşullar altındaki durumuna odaklanan “klasik tarım sorunu” olarak adlandırılan

⁴² Küresel Kuzey-Küresel Güney ayrımı ve bu ayrım üzerine yürütülen tartışma 1980 ve 1983 yıllarında Willy Brandt başkanlığında Bağımsız Komisyon tarafından uluslararası kalkınma üzerine yayımlanan iki rapor ile dolaşıma girmiştir. İlgili raporlar için bakınız: *North-South: A Programme for Survival*, MIT Press, Cambridge MA, 1980; *Common Crisis: North-South Cooperation for World Recovery*, MIT Press, Cambridge MA, 1983.<https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/oi/authority.20110803095524628>, (12.11.2019)

⁴³ Wallerstein, *Tarihsel Kapitalizm*, ss. 30-32.

⁴⁴ Samir Amin, *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme*, çev. Semih Lim, Yordam Kitap, İstanbul, 2018, s. 83.

Çalışmalardan oluşmaktadış. Gıda rejimleri analizi ise, klasik marksist ve modernleşmeci yaklaşımları ulusal sınırlar içerisinde kaldığı noktasında eleştirerek tarım ve gıdanın uluslararası sistem içindeki rolü, sistemdeki dönüşümler, gerilim ve çekişmeler ile ilgilenmektedir.

İlkin, Karl Marx, Karl Kautsky, V.İ. Lenin, Alexander Chayanov'un başını çektiği klasik tarım sorunu tartışmaları ele alınacaktır. Ardından Harriet Friedmann ve Philip McMichael'in nc isimleri olduğu gıda rejimleri analizi çerçevesinde Sanayi Devrimi sonrası gelişen farklı gıda rejimleri ve bunların içerisindeki karşı hareketlere yer verilecektir. Son olarak, gıda rejimleri analizi içerisindeki neoliberalizm sonrası gıda rejiminin durumuna ilişkin güncel tartışma aktarılarak bu tartışmadaki üç farklı pozisyon üzerinden tezin konusu ile ilgili olarak benimsenen yaklaşım ortaya konacaktır.

1.2.1. Tarım Sorunu zerine Tartışmalar

Tarım sorunu üzerine yürütülen tartışmalar, tarımda kapitalizmin gelişmesi ve bu gelişme karşısında köylülüğün pozisyonu ile ilgili olmuştur. Tarım sorunu tartışmalarını üç ana yaklaşım üzerinden özetlemek mümkündür: Modernleşmeci yaklaşım, klasik marksist yaklaşım ve popülist yaklaşım. Modernleşmeci yaklaşım, evrimci bir perspektifi benimseyerek her toplumun aynı aşamalardan geçtikten sonra geleneksel bir toplumsal yapıdan moderne doğru ya da azgelişmişten gelişmişe doğru evrileceğini savunmaktadır. Buna göre, azgelişmiş toplumlar da Batı'nın gelişim çizgisini takip ederek modernleşeceklerdir.⁴⁵ Klasik marksist yaklaşımda tarım sorunu, sosyalizme giden yolda kapitalizmin tam olarak gelişmesini engelleyici olarak görülen prekapitalist üretim tarzlarının ve köylülüğün tasfiyesi tezi üzerinden tartışılmıştır. Buna göre, iç pazarın gelişmesini ve dolayısıyla sermaye birikiminin genişlemesini tıkayan verimliliği düşük prekapitalist üretim tarzları, yerini önünde sonunda kapitalist üretim biçimine bırakacaktır. Popülist yaklaşım ise, doğrusal ve ilerlemeci bir gelişim çizgisi tasvir eden modernleşmeci ve klasik marksist yaklaşımların aksine köylü üretim tarzının özgüllüğünü vurgulayarak bu üretim tarzının devamlılığını öngörmektedir.

Modernleşmeci yaklaşım ve bu yaklaşıma ilişkin modeller, özellikle 1950'lerde ve 1960'larda dolaşıma girmiştir. Darvencilik etkisindeki bu ekol, toplumsal gelişim ve

⁴⁵ Zülküf Aydın, *ağdaş Tarım Sorunu*, İmge Kitabevi, Ankara, 2018, s. 25.

değişim çizgisini yapısal-işlevselci modelleri temeline alarak betimlemiştir. Bu modeller dinamik bir gelişim ve değişimden ziyade statik bir gelişim ve değişim çizgisini takip etmektedir. Farklılıkları göz ardı ederek her toplumun aynı evrimsel aşamalardan geçeceğini ve nihayetinde Batı'nın geldiği noktaya erişeceklerini öngören modernleşmeciler, farklı toplumların tarihsel özgüllüklerini dışarıda bırakır. Geleneksel ve azgelişmiş toplumdan modern ve gelişmiş kapitalist topluma geçişte hedefi, gelişmiş Batı toplumları düzeyine ulaşmak olarak koyarken bunun aracısını da onun kurumlarını devralmak, yani Batılı kurumlar inşa ederek batılılaşmak olarak görür. Gelişmiş ve azgelişmiş toplumları birbirinden yalıtılmış gibi resmeden bu yaklaşım, bu toplumlar arasındaki karşılıklı ilişkileri ve bu ilişkilerin tarih içerisinde aldığı sömürgecilik gibi biçimleri görmezden gelmekte; her yerde her koşulda geçerli evrensel tipolojiler yaratma uğruna farklılıkları, özgüllükleri, bağımlılık ilişkilerini görünmez kılmaktadır. Köylülüğü ele alırken de modernleşmeciler, jenerik bir köylü tipolojisi oluşturarak tarihsel farklılıkları ve çeşitlilikleri tek bir kategori altında eritmişlerdir.⁴⁶

Klasik marksist yazında tarım sorunu, Marx'ın tarımda kapitalizmin nasıl gelişeceği ve bu gelişime karşılık köylülüğün pozisyonunun ne olacağı sorularına verdiği yanıtların izinden giderek ele alınmıştır. Marx, *Kapital*'in birinci cildinde, toprak sahibi köylülerin ve zanaatçıların prekapitalist üretim tarzlarının yok edilmesinin zorunlu olduğunu vurgular. Çünkü bu tarz üretim, üretimin toplumsallaşması ve sermaye birikiminin sürekliliği açısından sınırlandırıcı niteliktedir. Marx'a göre, toplumun gelişme düzeyi ilerledikçe bahsedilen prekapitalist üretim biçimleri, kendi tasfiye süreçlerinin maddi koşullarını doğurarak kendi kendilerini ortadan kaldıracaklardır.⁴⁷ Tarımdaki kapitalist gelişme, sanayi kapitalizmindeki sermaye yoğunlaşmasına benzer şekilde toprak mülkiyetinin yoğunlaşması eğilimine sahiptir ve rekabet, büyük tarım kapitalistlerini tarımda mekanizasyon sürecini başlatmaya iterek köylüleri sürecin dışına itecektir.⁴⁸ Köylü ve zanaatçılar bu geçiş sürecinden ya kapitalist ya da ücretli emek gücü olarak çıkacaktır.⁴⁹ Marx'ın izinden giden Kautsky ve Lenin de köylülüğün tasfiyesi görüşünü benimsemekle birlikte Marx'ın tarım sorunu

⁴⁶ Aydın, ss. 25-27.

⁴⁷ Marx, *Kapital I*, s. 728.

⁴⁸ Amin, ss. 70-71.

⁴⁹ Karl Marx, *Artı Değer Teorileri*, I. Cilt, Sol Yayınları, Ankara, 1998, ss. 381-383.

analizine kendi katkılarını da ekleyerek bu analizi derinleştirip ilerletmişlerdir.

Lenin, Marx ile benzer şekilde tarımda da sanayide olduğu gibi sermayenin yoğunlaşacağını ve kırsal nüfusun çoğunluğunun mülksüzleşerek üretim ilişkisi içerisinde ya kapitalistleşeceğini ya da ücretli işçiye dönüşeceğini öngörmüştür.⁵⁰ Tarım sorununu Rusya'daki sosyalist devrim bağlamında ele almış, bir tarım ülkesi olan Rusya'da sosyalist tarım programının esasen bir köylü programı olması gerektiğinin altını çizmiştir. *Rus Sosyal Demokrasininin Tarım Programı*'nda, kırsal nüfusun farklı bileşenlerine karşı nasıl bir politika izlenmesi gerektiğini aktarırken büyük toprak sahipleri ve ücretli tarım işçilerinin içinde bulunduğu üretim ilişkisi gayet açık olduğu için burada kimin destekleneceği noktasında bir sorun olmadığını; fakat üretim ilişkisi bakımından pozisyonundaki muğlaklık sebebiyle asıl sorunu köylülüğün teşkil ettiğini ifade etmiştir.⁵¹ Lenin, köylülüğün bir sınıf olduğunu ancak kapitalist üretim tarzına değil, feodal üretim tarzına ait bir sınıf olduğunun altını çizer. Kapitalist sistem içerisinde köylülük ise, artık bütünlüklü bir sınıf oluşturmaz, sermaye ile girdiği ilişki doğrultusunda tarım işçisi ya da tarım burjuvazisi olmak üzere farklılaşır. Dolayısıyla tarım programında, feodal toplumun kalıntıları devam ettikçe köylülüğün de bir sınıf olarak yaşamını sürdürmeye devam edeceğini, bu sebeple sosyal demokrat devrimin görevinin, bu feodal kalıntılara karşı mücadele vermek, bu mücadelede köylü sınıfını yanlarına almak ve yönlerini bulmalarında onları desteklemek olduğunu belirtir.⁵²

Kautsky, Marx ve Lenin ile benzer görüşleri paylaşa da on dokuzuncu yüzyıl sonlarındaki Avrupa'ya baktığında kapitalizmin tarımda gelişme biçiminin Marx'ın öngördüğü biçimden farklı olduğunu gözlemlemiştir ve buradan hareketle *Die Agrarfrage (Tarım Sorunu)*⁵³ adlı eserinde tarımda kapitalizmin neden farklı bir şekilde geliştiği sorusuna cevap aramıştır. Bu sorunun cevabını tarımda sermayenin küçük üreticilerle nasıl ilişkilendiğini analiz ederek veren Kautsky'e göre, sanayi kapitalizminin tersine tarımda büyükler küçükleri tamamen soğurmamaktadır; tarımda proleterleşme de illaki bu üreticilerin üretim araçlarından ayrılmasını

⁵⁰ Çağlar Keyder ve Zafer Yenil, *Bildiğimiz Tarımın Sonu: Küresel İktidar ve Köylülük*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 29.

⁵¹ V.İ. Lenin, "Rus Sosyal Demokrasininin Tarım Programı", *İşçi Sınıfı ve Köylülük*, çev. Muzaffer Erdost, Sol Yayınları, Ankara, 1996, ss. 9-10.

⁵² Lenin, ss. 16-17.

⁵³ Bakınız: Karl Kautsky, *Die Agrarfrage*, Verlag J.H.W. Dietz Nachf., Stuttgart, 1899.

gerektirmemektedir. Dolayısıyla, Kautsky kırsaldaki proleterleşme sürecinin prekapitalist üretim biçimlerinin yok olması ile eş zamanlı gerçekleşmeyebileceğini ortaya koymuştur.⁵⁴ Buna göre, söz konusu olan, küçük meta üreticilerinin kendi topraklarının mülkiyetini elinde tutuyor gözükse de artık özgür olmadığı⁵⁵, tarım dışı sermayenin boyunduruğu altına girdiği bir düzendir. Kautsky, küçük üreticiler ile büyük kapitalist işletmeler arasında rekabetten ziyade birbirini tamamlayıcı bir ilişki olduğunun altını çizer.⁵⁶

Chayanov, 1925 yılında yazdığı *Peasant Farm Organization (Köylü Çiftliği Örgütlenmesi)*⁵⁷ adlı eserinde, klasik marksist yazındaki köylülüğün tasfiyesi teze karşı köylülüğün devamlılığına ilişkin tezini ortaya atar. Bu teze göre, köylülük, yani köylü toplumu ve ekonomisi, özgül bir toplumsal sistem ve üretim tarzıdır. Köylü üretim tarzında emek, ücretli işçi aracılığıyla değil aile üyelerinin kendi emek gücünden oluşmaktadır, üretimin amacı ise ailenin kendi mülkiyetinde olan toprağını işleyerek geçimini idame ettirebilmesidir. Aile emeğine dayalı üretim, bu üretimin karşılığında elde edilen gelir ile tüketimin gerektirdiği ölçüde harcanan emeği ifade eden emek-tüketim dengesi, köylü ekonomisinin üç ayağını oluşturur.⁵⁸ Bu üretim tarzında, ailenin tüketimi için üretim esas amacı oluştururken piyasa için meta üretimi ön planda değildir. Chayanov, Kautsky ve Lenin'in sınıfsal farklılaşma kavramı yerine köylü hanesi için demografik farklılaşmayı yani kuşaktan kuşağa hane içinde yaşanan değişimi esas alır.⁵⁹ Marksist yaklaşımın tarımda kapitalizmin gelişimini açıklarken büyük işletmelerin toprak mülkiyetini elinde toplayıp köylüleri mülksüzleştirip proleterleşmeye iteceği şeklindeki sermaye yoğunlaşması öngörüsü yerine de sermayenin, köylüleri piyasa için meta üretimi yapmaya iterek onları topraksızlaştırmadan kendi toprakları üzerinde kendi emeklerini sömüren küçük meta üreticileri haline getirip kendi boyunduruğu altına aldığı dikey yoğunlaşma kavramını

⁵⁴ Aydın, ss. 39-44.

⁵⁵ Amin, s. 71.

⁵⁶ Aydın, s.44.

⁵⁷ Chayanov'un ilk baskısı 1925'te yapılmış olan bu eseri, İngilizce'ye "The Theory of Peasant Economy" başlığı altında 1966 yılında çevrilmiştir. İlgili çalışma için bakınız: A.V. Chayanov, *The Theory of Peasant Economy*, Daniel Thorner ve diğerleri (der.), Richard D. Irwin Inc, Homewood, Illinois, 1966.

⁵⁸ Aydın, ss. 56-61.

⁵⁹ Amin, ss. 72-73.

kullanır.⁶⁰ Bu bağlamda, köylülüğün devamlılığı noktasında Kautsky ile ayrı düşseler de küçük meta üreticilerinin üretim ilişkileri içerisindeki pozisyonuna ilişkin öngörülerini açısından benzer bir noktada buluşurlar.

1.2.2. Gıda Rejimleri Analizi

Gıda rejimleri analizi, modernleşmeci ve marksist literatürdeki çalışmaların ulusal sınırlar içerisinde kalan yaklaşımlarına eleştiri getirmekle birlikte kapitalist dünya ekonomisinin gelişiminde ve devletlerarası sistem ilişkileri içinde tarımın ve gıdanın rolünü inceler.⁶¹ Gıda rejimi kavramı, ilk olarak 1987 yılında Harriet Friedmann tarafından İkinci Dünya Savaşı sonrası uluslararası gıda düzenini açıklamak için ortaya atılmıştır. Daha sonra kavram, Friedmann ve McMichael'ın 1989 yılında yayımladıkları makalede daha sistematik bir yapı kazanır ve küresel gıda sistemini tarihselleştirmek için kullanılır. Gıda rejimleri analizi, belirli gıda rejimleri içerisindeki krize, dönüşüme ya da geçişe yol açan önemli tarihsel çelişkileri kavramsallaştırmaktadır. Böylece, istikrarlı ya da geçiş dönemindeki sermaye birikimi süreçleri içerisinde tarım ve gıdanın rolünü anlamada yapısal bir perspektif sunar.⁶² Gıda rejimleri analizi, 1870'li yıllardan bugüne üç gıda rejimi ve bunlar arasındaki geçiş dönemlerinden oluşur. 1870 yılının başlangıç olarak alınmasının nedeni, İkinci Sanayi Devrimi sonrası meydana gelen yenilikler ve bunların tarım ve gıda sistemleri üzerindeki etkisidir. Kapitalist dünya ekonomisinin dinamiklerinin bir parçası olan her bir gıda rejimi dönemi, içerisinde iki karşıt hareket barındırır.

Birinci gıda rejimi, 1870 ve 1914 yılları arasında⁶³ İngiltere hegemonyasındaki “yerleşimci-sömürgeci dönemi”⁶⁴ ve bu dönemde yerleşimci devletlerin Avrupa'ya et ve buğday ihracatını kapsar. Birinci Gıda Rejimi içerisindeki iki karşıt hareketten birisi, prekapitalist sömürge bölgelerinin örgütlenmesinin tepe noktasında olması, diğeri ise ulus-devlet sisteminin yükselişidir. Birinci gıda rejiminden ikinci gıda rejimine geçiş dönemi ise, iki dünya savaşını ve bir ekonomik buhranı içermektedir.

⁶⁰ Aydın, s. 61.

⁶¹ Harriet Friedmann ve Philip McMichael, “Agriculture and the state system: The Rise and Decline of National Agriculture”, *Sociologia Ruralis*, 19(2), 1989, s.93.

⁶² Philip McMichael, “A Food Regime Genealogy”, *The Journal of Peasant Studies*, 36:1, 2009, s. 140.

⁶³ McMichael bu tarihi Büyük Buhran'a kadar uzatır.

⁶⁴ Henry Bernstein, *Tarımsal Değişimin Sınıfsal Dinamikleri*, Yordam Kitap, İstanbul, 2010, s.86.

İkinci gıda rejimi, İkinci Dünya Savaşı'nın ertesinde başlayıp 1973 yılındaki ekonomik krize kadar sürer. Bu dönem ABD hegemonyası altındaki güçlü devlet korumacılığının ve ulusal kalkınmacılığın hâkim olduğu bir dönemdir. İkinci gıda rejiminin iki karşıt hareketini ise, devletler sisteminin eski sömürge ülkelerine doğru genişlemesi, yani eski sömürgelerin bağımsız devletler olarak devletlerarası sisteme katılması ve eş zamanlı olarak tarımsal gıda sermayesi tarafından tarımsal sektörlerin ulusüstü yeniden yapılanması nedeniyle bu ulusal kalkınmacılığa ve korumacı devletlere dayanan sistemin zayıflaması oluşturmaktadır. Bu dönemde ABD'nin hegemonyası azalırken ulusal ekonomiler ile ulusüstü sermaye arasındaki gerilim de derinleşmiştir.⁶⁵ Bu gerilimli çekişmenin sonucunda ise ikinci gıda rejimi çöker ve sistem küresel ölçekte neoliberal bir yeniden yapılanma yoluna girer.

İkinci gıda rejiminin çöküşü sonrasında girilen neoliberal yeniden yapılanma dönemi ve bu dönemin beraberinde üçüncü bir gıda rejimini getirip getirmediği konusu üzerinde gıda rejimleri analizi üzerine çalışan isimler arasında görüş ayrılıkları mevcuttur. Bu görüş ayrılıkları, burada Henry Bernstein, Philip McMichael ve Harriet Friedmann arasındaki üçlü tartışma adını verdiğim üç ayrı pozisyon üzerinden özetlenebilir: McMichael, ikinci gıda rejimi sonrası 1990'lardan itibaren şirket egemen bir üçüncü gıda rejimine geçildiğini ve bunun karşısında da muhalefet olarak köylü hareketlerinin ve onların egemenlik mücadelesinin olduğunu savunmaktadır⁶⁶; Bernstein'e göre ise kapitalizm, köylü üretimini tamamen soğurmuştur ve Bernstein bu durumun karşısında bir muhalefetin olma ihtimali konusunda da karamsardır⁶⁷; Friedmann'a göre, McMichael'ın yaklaşımı var olan gerçekliği basitleştirmekte, onu şeyleştirilmiş bir ikilik içerisine hapsetmektedir; Bernstein'in yaklaşımı ise, kapitalizm karşısında alternatiflere izin vermeyerek mekanik ve ilerlemeci bir tutum takınmaktadır. Friedmann her iki ismin de yaklaşımlarının gıda rejimleri analizini gereksiz kıldığını, oysa alandaki gerçekliğin daha kompleks bir yaklaşımı gerektirdiğini savunmaktadır. Ona göre, üçüncü gıda rejimine geçiş süreci henüz tamamlanmamıştır ve üçüncü gıda

⁶⁵ Harriet Friedmann ve Philip McMichael, s.103.

⁶⁶ Philip McMichael, *Food Regimes and Agrarian Questions*, Practical Action Publishing, Bourton on Dunsmore, Rugby, Warwickshire, 2013, s. 60.

⁶⁷ Bernstein, ss. 143-153.

rejiminin belirlenmesinde yeşil kapitalizmden toplumsal hareketlerin oluşturduğu alternatiflere kadar çeşitli olasılıklar bulunmaktadır.⁶⁸

1.2.2.1. Birinci Gıda Rejimi (1870-1930)

Birinci gıda rejimi, 1870-1914 tarihleri arasında İngiltere hegemonyası altındaki bir dönemde, Amerika Birleşik Devletleri, Kanada, Avustralya başta olmak üzere yerleşimci devletlerden Avrupa'ya yapılan et ve buğday ihracatına ve yerleşimci devletlerin de Avrupa'dan sanayi ürünleri, emek gücü ve sermaye ithaline dayanmaktadır.⁶⁹ Bu dönemde uluslararası ticareti kolaylaştıran en önemli etken, demiryolu taşımacılığının gelişmesidir. Dolayısıyla Avrupa'dan yerleşimci devletlere ihraç edilen sanayi ürünleri, emek gücü ve sermaye de daha çok demiryolu taşımacılığı için olmuştur.⁷⁰ Sömürgelerdeki bakir ekilebilir araziler tarım için kullanılmış, böylece ekilebilir tarım arazilerinin ölçeği genişlemiş ve bu arazilerde yaygın olarak monokültür tarım uygulatılarak yerleşik halkların kendi gıda sistemleri ve doğal kaynakları zayıflatılmıştır.⁷¹

Geç on dokuzuncu yüzyıl sömürgeciliği, merkez ekonomilere sanayi hammaddeleri ve sanayi işçilerinin tüketimini karşılayacak kitlesel tüketim mallarından oluşan tropikal ürünlerin tedarikini genişletmiştir. Bu dönemde yürütülen ticaretin ayırt edici özelliği, sömürgelerin ihracatının merkez ekonomilerin ekonomisini tamamlayıcı bir rol üstlenmiş olmasıdır; dolayısıyla aynı dönem için bölgesel uzmanlaşmaya dayanan bir küresel piyasadan söz etmek mümkündür. Birinci gıda rejimi, merkez ülkelerin elindeki siyasi kontrolü yeniden üretirken eş zamanlı olarak ortaya çıkmakta olan ulus-devlet sisteminin de yeni dinamiklerini şekillendirmiştir. Dünya, söz konusu dönemde daha büyük ordulara ve finansal güce sahip rekabetçi sanayi devletleri arasında bölünmüş gözükmektedir. Birinci gıda rejimi içerisinde gerilim yaratan ve çekişme içerisinde olan iki karşıt hareket ise, sömürgeciliğin tepe noktasına ulaşmış

⁶⁸ Harriet Friedmann, "Commentary: Food Regime Analysis and Agrarian Questions: Widening the Conversation", *The Journal of Peasant Studies*, 43:3, 2016, ss.671-692.

⁶⁹ Friedmann ve McMichael, s.96.

⁷⁰ Bernstein, s. 86; Friedmann ve McMichael, s.98.

⁷¹ McMichael, "A food regime genealogy", s. 141.

olması ile ulus-devlet sisteminin gelişmesidir. Bu iki hareket aynı zamanda birbirlerinin koşullarını da oluşturan diyalektik bir ilişki içerisinde olmuştur.⁷²

Birinci gıda rejimi içerisindeki çifte hareket, dünya ekonomisini dikey güç bloklarına ayırarak tarımsal art bölgelerini sanayileşmiş merkez ülkelere tabi kılan sömürgeci hareket ile her ulusal ekonomiye içsel olan sektörler arasındaki ilişkiyi yeniden düzenleyen ulusal hareketten oluşur. Söz konusu çifte hareket, İngiltere'nin dünya ekonomisini yeniden biçimlendirmesinden kaynaklanmaktadır. "Dünyanın atölyesi" olarak adlandırılan İngiltere, bu dönemde uluslararası sistemde sömürgeci bir iş bölümü oluşturarak aslında bu modele karşı rakip devletlerce geliştirilen ulusalcı bir cevabı da tetiklemiştir. Birinci Dünya Savaşı sonrasında ABD'nin ulusal ekonomisinde tarım ile sanayi entegrasyonunun ön plana çıkması ise bir sonraki gıda rejiminin başarılı ulusal ekonomi modelini oluşturmuştur.⁷³

1.2.2.2. İkinci Gıda Rejimi (1945-1973)

İkinci gıda rejimi, güçlü devlet korumacılığına dayanan ve ABD hegemonyası altında örgütlenmiş bir dünya ekonomisini kapsayan daha kompleks ve çelişkili üretim ve tüketim ilişkilerini içeren bir dönemi tanımlar.⁷⁴ İkinci Dünya Savaşı sonrasına denk düşen bu dönemde, ABD ve Sovyetler Birliği birbiri ile rekabet içerisine giren güç odaklarını oluştururken ulusal bağımsızlığını yeni kazanmış eski sömürgeleri de kendi kamplarına çekme yarışına girişmişlerdir.⁷⁵ Stratejik noktalara, artık gıda stoklarını yönlendiren dönemin hegemonik gücü olan ABD'nin gıda yardımları, üreticilerine sağladığı sübvansiyonlar, Üçüncü Dünya ülkelerinin tarım ve gıda sistemlerinin sanayileşmesini teşvik etmesi bu dönemdeki gıda rejiminin özelliklerini oluşturmuştur. Ulusal kalkınma modelinin izlendiği ve teşvik edildiği bu yıllarda, ulusal ekonomiler tarımda sanayileşmeyi, Yeşil Devrim teknolojilerini (hibrit tohum, makinalı tarım ve benzeri) ve piyasa ilişkilerini kırsala doğru genişletme politikasını benimsemişlerdir.⁷⁶

⁷² Friedmann ve McMichael, ss. 95-99.

⁷³ Friedmann ve McMichael, s.99.

⁷⁴ Friedmann ve McMichael, s.103.

⁷⁵ Bernstein, s. 91.

⁷⁶ McMichael, "A food regime genealogy", s. 141

Nitekim 1950 ile 1970'li yıllar arasındaki dönem kapitalist dünya ekonomisinin canlanıp daha geniş alanlara nüfuz ettiği yıllar olmuştur.⁷⁷

İkinci gıda rejiminin iki karşıt hareketini, devletler sisteminin eski sömürge ülkelerine doğru genişlemesi ve tarımsal gıda sermayesi tarafından tarımsal sektörlerin ulusötesi yeniden yapılanması oluşturur. Devletler sisteminin eski sömürge ülkelere doğru genişlemesi, sömürsüzleştirme (dekolonizasyon) süreci ile mümkün olmuştur. Bu süreç içerisinde sömürge ticaret blokları parçalanmış ve devletler sistemi tamamlanmıştır. Sömürgecilik sonrasında bağımsızlığını kazanan yeni devletlerin başlıca ekonomik hedefi, Avrupa'daki seleflerinin yolundan gidecekleri, siyasi kontrol ve vergilendirme için sağlıklı bir zemin oluşturacak olan meta ilişkilerine dayalı bir ulusal ekonomi kurmak olmuştur. Bu hedefe giden yolda ABD'nin ulusal kalkınmacı modeli örnek teşkil ederken aynı zamanda bu eski sömürge devletler ile arasında kendi fazla gıda stoklarını eritmek üzere onları yeni pazarlara dönüştürdüğü bir etkileşim süreci de başlatmıştır. Bunun sonucu olarak da yeni yeni sanayileşmekte olan bu ülkeler, uluslararası kurumların da teşviki ile ABD'nin ucuz gıda politikalarını kendi sanayileşme programlarının bir parçası olarak benimsemişler ve bu kapsamda ABD'den gelen ucuz tahılın başı çektiği gıda yardımlarına kapılarını açmışlardır. İkinci gıda rejimi içerisinde, tüccar sermayesi ve aile çiftlikleri ise, ürünlerinin satışını Küresel Güney ülkelerindeki yeni işçilere yaparak varlıklarını devam ettirmişlerdir.⁷⁸

Eski sömürgelerin dekolonizasyon süreci sonrası devletler sisteminin tamamlanması ve ulusal kalkınmacı politikaların izlendiği bu dönemde aynı zamanda bir sonraki dönemin koşullarının altyapısını hazırlayacak olan karşı hareket, yani tarım ve gıda sektörlerinin ulusüstü yeniden yapılanması ortaya çıkmaya başlamış ve sistem içerisinde gerilim yaratmıştır. Bu yeniden yapılanma süreci, yoğun et kompleksi ve dayanıklı gıda kompleksi (tatlandırıcılar, katı yağlar ve benzeri) olmak üzere iki büyük kompleks ile ortaya çıkmıştır. Böylece gelişmiş, ileri kapitalist ülkelerin savaş sonrası tüketiminde bu iki ürünün kitlesel üretimi ve böylece şirketlerin artan rolü ön plana çıkmaya başlamıştır. Hibrit mısır kullanımının da diğer tahılların yerine geçmesi bu döneme rastlar. ABD, dönemin hegemonik gücü olmanın da getirdiği etkiyle, soya ve

⁷⁷ Bernstein, s.91.

⁷⁸ Friedmann ve McMichael, ss. 103-105.

mısır üretiminde merkezileşmiştir. Et, soya ve mısır kompleksi şirketleri uluslararası entegrasyonunu kimi çevre ülkelerine de genişletmiştir. Tarım, sermaye tarafından sektörlere ayrılarak ve soya, mısır, et üreticilerini sözleşmeler ile imalatçı şirketlere bağlayarak yeniden yapılandırılmıştır. Tarımdaki bu ayrıştırma, kırsal toplulukların kendine yeterliliğinin zarar görmesine sebep olmuştur.⁷⁹

Özetle, ikinci gıda rejimi içinde, 1950’lerden sonra çiftlik üretiminden işlenmiş gıdalara doğru bir dönüşüm gerçekleşirken kitlesel üretim beraberinde standardizasyonu da getirmiştir. Çiftçiler için bu dönüşüm, piyasaların da dönüşümü anlamına gelmiştir; nitekim yerel piyasalara yönelik üretimden anonim müşterilerin olduğu şirket alıcılarının oligopolistik ilişkisine doğru bir evrilme gerçekleşmiştir. Kaynak kullanımı için de tercih edilen strateji, tedarikleri çeşitlendirmek ve böylece kaynakları ucuzlatmak olmuştur.⁸⁰ Bütün bu gelişmeler sonucunda alım, üretim, satış ve pazarlama gibi pek çok sektörel ayrışma ile üretim ve dağıtım zincirlerini içerisine alan tarım ve gıda kompleksleri konumlarını giderek güçlendirmeye başlarken tarım ve gıda sanayisi boyut olarak büyümüş ve 1950’ler sonrasında ulusal sınırların boyunduruğundan kurtulmuş ulusötesi hareket kapasitesine sahip dev tarım ve gıda şirketleri ortaya çıkmıştır. Küresel Güney ülkeleri ise bu dönemde giriştikleri ulusal kalkınmacılık hedefini tamamlayamadan 1970’lerin borç krizi ile birlikte kendilerine yeterli tarım ve gıda ekonomilerinden ABD ve Avrupa ülkelerine bağımlı ve ciddi oranda borçlu ülkelere dönüşmüşlerdir.⁸¹

1.2.2.3. Gıda Rejiminin Neoliberal Dönüşümü Üzerine Üçlü Tartışma

1970’lerden itibaren uluslararası sistemi etkisine alan ve 1990’ların ortalarında DTÖ’nün kurulması ile daha da belirginleşen neoliberal politikalar ve küreselleşme dalgası, yeni bir gıda rejimine geçilip geçilmediği tartışmasını da beraberinde getirmiştir. Gıda rejimleri analizinin üç büyük ismi, Harriet Friedmann, Philip McMichael ve Henry Bernstein arasındaki “üçlü tartışma” adını vereceğim bu tartışma, gıda rejimleri analizinin günümüzde de geçerliliğini koruyup korumadığı, bugünkü sistem içi gerilimlerin neler olduğu, ne tür mücadele ve çekişmelerle karşı karşıya

⁷⁹ Friedmann ve McMichael, s. 107.

⁸⁰ Friedmann ve McMichael, ss. 107-109.

⁸¹ Bernstein, ss. 93-95.

olunduğu ve üçüncü bir gıda rejimine geçilip geçilmediği ile gelecekteki olasılıklar üzerine yoğunlaşmakta ve halen süregelmektedir. Üçlü tartışma içerisinde, her bir isim ayrı bir pozisyonu temsil etmektedir: McMichael, şirket rejimi olarak tanımladığı üçüncü gıda rejiminin karşısına muhalefet olarak köylü egemenliğini ve hareketlerini koymaktadır⁸²; Bernstein, köylülüğün yekpare bir kategori olmadığı vurgusu ile birlikte tamamen kapitalizm tarafından söğürldüğünü savunur ve bu duruma karşı bir muhalif hareketin oluşması konusunda da karamsardır⁸³; Friedmann ise her iki isme de eleştiriler getirerek McMichael'ın da Bernstein'in de var olan gerçekliği ve var olması muhtemel olasılıkları şeyleştirdiklerini ya da basitleştirdiklerini ifade eder, böylece Friedmann'a göre her iki isim de gıda rejimi analizini aslında geçersiz kılmaktadır. Friedmann'ın yaklaşımı ise, var olan gerçekliğin çok boyutlu anlaşılması gerektiğini savunan ve olasılıklara, farklı pratiklere de kapıyı kapatmayan kompleks bir yaklaşımdır.⁸⁴

McMichael'ın pozisyonu, üçüncü gıda rejiminin bir tür şirketleşmiş gıda rejimi olduğuna ve bunun karşısındaki gücün de köylülerin mücadelesi olduğuna yöneliktir; fakat McMichael'ın bu yaklaşımı hem Bernstein'den hem de Friedmann'dan ciddi eleştiriler almıştır. Eleştirilerin ilki, köylü kategorisinin homojen olmayışı; ama McMichael'ın birlikte hareket eden, çıkarları ortak bir köylü sınıfı kurgulamış oluşudur.⁸⁵ Oysa Wallerstein'in ekoloji ile ilgili makalesinde değindiği gibi sıradan insanların sahip olduğu çelişki, hem neoliberal süreçlere dahil olmak ve sistem içinde yükselmek hem de ekolojik bozulma yavaşlasın istemeleridir.⁸⁶ Yapılan alan araştırmalarına bakıldığında çiftçilerin de çoğu, kapitalist sisteme dahil olmak ve kazançlarını artırmak istemekte; ama bir taraftan da toprak, su, tohum ve benzeri doğal kaynakların sürdürülebilir olmasını isterken bunlara yüksek fiyatlar ödemek istememektedir.⁸⁷

⁸² McMichael, *Food Regimes and Agrarian Questions*, s. 60.

⁸³ Bernstein, ss. 143-153.

⁸⁴ Friedmann, "Commentary...", ss.671-692.

⁸⁵ Friedmann, "Commentary...", s. 674-675.; Bernstein ss. 143-153.

⁸⁶ Immanuel Wallerstein, "Ekoloji ve Kapitalist Üretim Maliyetleri", *Bildiğimiz Dünyanın Sonu*, Metis Yayınları, İstanbul, 2016, s. 92.

⁸⁷ Bakınız: Huricihan İslamoğlu ve diğerleri, *Türkiye'de Tarımda Dönüşüm ve Küresel Piyasalarla Bütünleşme Süreçleri*, İstanbul: TÜBİTAK Proje No:106K137, 2008; Kees Jansen, "The Debate on Food Sovereignty Theory: Agrarian Capitalism, Dispossession and Agroecology", *The Journal of Peasant Studies*, 42 (1), 2015, s. 9.

McMichael'in yaklaşımına ilişkin esas eleştiri ise, Bernstein'in ve daha birçok ismin vurguladığı üzere köylülük gibi bir kategorinin kalıp kalmadığı yönündedir. Bernstein böyle bir kategorinin kalmadığını savunmaktadır; Metin Özuğurlu⁸⁸ ve Zülküf Aydın⁸⁹ gibi pek çok isim de benzer görüşü paylaşmaktadır. Korkut Boratav, kapitalist kârın elde edilmediği aile çiftçiliğinin küçük meta üreticiliği olarak adlandırılması gerektiğini söylemektedir.⁹⁰ Wallerstein ve Arif Dirlik gibi isimler ise, 2012'de yayımladıkları bir derlemede, köylülüğün zaten tarih içinde sürekli değiştiğini, sabit kalmadığını, ileride de kendini farklı biçimlerde devam ettirebileceğini iddia etmektedirler.⁹¹ Bu alandaki köylülüğün devamına ilişkin en bilinen tezlerden birisi de Van der Ploeg'in "yeni köylülük" tezidir. Özetle, Ploeg köylülükten çıkma, kırsaldan kopma akımının hakimiyetine karşın bir tür "köye geri dönme" akımının da yaşandığını ve bunun köylülüğün devam etmesinin yeni istikameti olabileceğini ve bu akımın da orta sınıf karakterini vurgulamaktadır.⁹²

Özetle, McMichael'a getirilen ilk eleştiri, köylülüğü/çiftçiliği homojenleştirdiği; ama böyle homojen ve çıkarları ortak bir devrim sınıfının var olmadığı yönündedir. Bir diğer eleştiriyi ise Friedmann getirmektedir. Friedmann, McMichael'ın henüz tamamlanmamış bir süreci, üçüncü gıda rejimine geçme sürecini, olup bitmiş gibi ele aldığını ifade ederek artan "şirket gücünü" şeyleştirip ve köksüzleştirip onun tüm bir gıda sistemini düzenlediğini iddia etmesine karşı çıkmaktadır. Burada bu basitleştirilmiş formülasyonun nedeni olarak da McMichael'ın bütünleştirici karşılaştırma yöntemini gösterir ve bu yöntemin çok düzeyli bir perspektifle desteklenmediği ölçüde, yersiz yurtsuz soyutlamalar olarak kalacağını ve gerçekliği yansıtmayacağını ifade eder.⁹³ Bütün olarak baktığımızda, McMichael'a yönelik bu eleştirileri temel alarak, yaklaşımını "basitleştirici yaklaşım" olarak adlandırmak doğru gözükmemektedir.

⁸⁸ Metin Özuğurlu, *Küçük Köylülüğe Sermaye Kapanı*, Nota Bene Yayınları, Ankara, 2013, s. 115.

⁸⁹ Zülküf Aydın, *Çağdaş Tarım Sorunu*, s. 25.

⁹⁰ Korkut Boratav, *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*, Ankara Üniversitesi SBF Yayınları, Ankara, 1980.

⁹¹ Arif Dirlik ve Roxann Prazniak, "The End of the Peasant? Global Capitalism and the Future of the Agrarian Society", *Global Capitalism and the Future of Agrarian Society*, Arif Dirlik vd. (der.), Paradigm Publishers, Boulder, CO, 2012, ss. 11-13; Immanuel Wallerstein, "The Return of the Peasant: Possible? Desirable?", *Global Capitalism and the Future of Agrarian Society*, Arif Dirlik vd. (der.), Paradigm Publishers, Boulder, CO, 2012, s. 48.

⁹² J.D. Van der Ploeg, *The New Peasantries: Struggles for Autonomy and Sustainability in an Era of Empire and Globalization*, London: Earthscan, 2008.

⁹³ Friedmann, "Commentary...", s. 674-675.

Özellikle muhalif hareketler ve çalışmalar arasında bu yaklaşımın benimsenme oranının yüksekliği de göz önünde tutulduğunda getirilen eleştiriler daha fazla önem kazanmaktadır.

Bernstein'in pozisyonu ise, ortodoks marksist, yani tarihsel materyalist bir yöntem izlemektedir ve emek üretkenliğinin teknolojik gelişmelerle birlikte arttığını ve köylülüğe dönüşün olası olmadığını savunmaktadır. Bernstein, kapitalizmin tarımda gelişmesiyle birlikte dünya gıda üretimindeki verimlilik artışını vurgular ve eski yöntemlerin bu verimliliğe ve üretkenliğe ulaşamayacağı için tasfiye olacağını ifade eder.⁹⁴ Burada önemli iki noktaya dikkat çekmek gerekmektedir: Birincisi, Bernstein'in çiftçilik (farming) ile tarımı (agriculture) birbirinden ayırmasıdır. Çiftçiliği, ekolojik döngülerle uyumlu, kendine yeterli ve mülkiyet ilişkileri bakımından da üreticinin özerk olduğu bir basit üretim şekli olarak ele alır; tarımı ise sanayinin herhangi bir kolundan farksız kapitalist bir sektör olarak değerlendirir. İkinci nokta ise, Marx'ın aksine, (tarım özelinde) kapitalizme karşı bir karşı-hareket konusunda karamsar olmasıdır.⁹⁵

Friedmann, Bernstein'in yaklaşımındaki iki nokta ile ilgili olarak, öncelikle Bernstein'in çiftçilik ve tarım ayrımının yararlı olduğunu ve çiftçiliğin ekolojik tarım olarak anlaşılabilirliğini ifade eder; Bernstein'in aksine bu tür bir üretim şeklinin halen sürdüğünü belirtir ve ekolojik döngülerin dayattığı zorunluluklar da hesaba katıldığında çiftçiliğin devam etmesinin ve daha da geliştirilmesinin önemini vurgular. İkinci olarak ise, Bernstein'in tarihsel materyalist ve ilerlemeci yaklaşımının diğer olasılıkları dışladığını, oysa tarihin mekanik bir ilerleme kaydetmediğini, yan yolların her zaman var olduğunu savunur. Bu bağlamda, örneğin ikinci gıda rejiminin tarihsel ilerlemenin dışında bir örnek teşkil ettiğini ve ilerisi için tekrar böyle bir olasılık doğup doğmayacağını bilemeyeceğimizi söyler. İkinci gıda rejimi örneğinde ne liberallerin ne de devrimci işçi hareketinin istediğinin tam olarak gerçekleştiğini; ama bir orta yol, uzlaşma sağlandığını ekler. Buradan hareketle, günümüzde de güçlenen ve kendisini gösteren olası bir üçüncü gıda rejiminin, toplumsal hareketlerin yükselen talepleri ve pratikleri doğrultusunda bunlardan sürekli olarak öğrenen ve öğrendiklerini kendisine adapte eden bir yeşil kapitalizm biçiminde ortaya çıkabileceğini söyler; fakat bir

⁹⁴ Bernstein, ss. 143-153.

⁹⁵ Bernstein, ss. 143-153; Friedmann, "Commentary...", ss.671-692.

tarafından toplumsal hareketlerin de yeniden gruplaştığını, yükseldiğini ve bu alanın hala bir çekişme/mücadele alanı olduğunu, dolayısıyla olasılıklara açık olduğunu ve kesin bir şey söylemenin henüz mümkün olmadığını belirtir.⁹⁶ Dolayısıyla Friedmann'ın yaklaşımı, Bernstein ve McMichael'in aksine, tarım ve gıda alanının, birbirleri ile etkileşim hâlinde olan çok aktörlü, çok düzeyli, farklı olasılıklara açık kompleks bir yapı olarak analiz edilmesini önermektedir.

1.3. Tarım ve Gıda Üzerindeki Egemenliğin Neoliberal Dönüşümü: Kompleks Egemenlik ve Karşı Hareket

Kapitalist sistemin uluslararasılaşması, serbest piyasa ekonomisinin uluslararası sistemin temel biçimlendiricisi olarak hareket ettiği on dokuzuncu yüzyılda ciddi bir toplumsal dönüşüm yaratarak bu dönüşümün etkilerine karşı yirminci yüzyılın başlarında faşizm, sosyalizm ve New Deal gibi koruyucu karşı hareketlerin gelişmesini tetiklemişti. İki dünya savaşı ve bir ekonomik buhran sonrasında on dokuzuncu yüzyılın liberal mantığı ve serbest piyasa düzeni terk edilerek yerini devlet korumacılığına dayalı ulusal kalkınma politikalarına ve sermaye ile emek arasında uzlaşının sağlandığı bir refah dönemine bırakmıştı. Bu ara dönem, 1970'lerdeki krizlerden çıkış yolunun yeniden serbest piyasa düzenine dönüşte bulunması ile sona ermiştir. Yeni dönemin yeni düşünsel çerçevesini ise neoliberal söylem belirlemiştir.

Neoliberalizm, “insan refahını artırmanın en iyi yolunun güçlü özel mülkiyet hakları, serbest piyasalar ve serbest ticaretin temel alındığı bir kurumsal çerçeve içinde bireysel girişim, beceri ve hürriyetlerini serbest bırakmak olduğunu”⁹⁷ iddia eden bir politik ekonomi kuramıdır. Bu kuramı temel alan neoliberal söylem, serbest piyasa mekanizmasının nüfuz alanının genişletildiği ve derinleştirildiği bir piyasa etiğinin toplumsal sisteme hâkim kılınmasını savunur. Neoliberal mantığa ve onun piyasa etiğine göre, her birey birer girişimci öznedir ve piyasada kendi kişisel kazancını maksimize etmek üzere hareket eder. Devletin rolü ise, serbest piyasa mekanizmasının sorunsuz bir şekilde işleyebileceği kurumsal çerçeveyi oluşturmak ve onu korumaktır; bir diğer ifadeyle, “yerli ve yabancı sermayenin kârlı bir sermaye birikimi elde

⁹⁶ Friedmann, “Commentary...”, ss.671-692.

⁹⁷ David Harvey, *Neoliberalizmin Kısa Tarihi*, çev. Aylin Onacak, Sel Yayıncılık, İstanbul, 2015, s. 10.

edebileceği koşulları geliştirmek”tir.⁹⁸ Piyasaların henüz nüfuz etmediği alanlarda, devlet bu alanların da mekanizma içerisine alınması için gerekli düzenlemeleri yapmak ile görevlendirilmiştir. Neoliberal kuram, serbest piyasa düzeninin işler kılınmasında devleti bir tür aracı organ olarak konumlandırır ve gerekli koşullar sağlandıktan sonra devletin piyasaya müdahale etmesine karşı çıkar; çünkü devletin, piyasanın işleyişindeki bilgilere hiçbir zaman tam olarak hâkim olamayacağını, dolayısıyla ona müdahale etmesinin piyasanın dengesini bozucu etki yapacağını iddia eder.⁹⁹

Tarım ve gıda alanındaki neoliberal dönüşüm, yukarıda özetlenen genel çerçeve ile uyumlu bir şekilde, kendine yeterlilik vurgusunun hâkim olduğu ulusal kalkınmacı bir anlayıştan tarım ve gıda politikalarının ulusüstü düzeyde belirlendiği piyasa odaklı bir tarım modeli ve kalkınma anlayışına geçişi tanımlamaktadır. Bu dönüşüm, 1995 yılında Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ)’nün kurulması ve imzalanan Tarım Anlaşması ile tarımın da uluslararası ticarete konu edilmesi ile görünür hâle gelmiştir. Bu tarih sonrasında tarım ve gıda alanında politika yapım süreçleri artık ulusüstü bir düzeye taşınmış ve devletlerin tekelinden çıkarak kompleks bir yapı kazanmıştır. Egemenliğin bu yeni kompleks yapısı, tüm insanların yeterli, güvenli ve sağlıklı gıdaya erişimini temel alan gıda güvencesi söylemi ile de desteklenmiştir. Ancak politika yapım süreçlerinin giderek halktan kopuk ve belirli bir uzman topluluğunun inisiyatifine bırakıldığı yönündeki itirazlar ve gıda güvencesi kavramının yıllar içerisinde kapsamının daralması ve neoliberal mantığa göre yeniden düzenlenmesi bu alandaki dönüşümden olumsuz etkilenen ve bu etkileri azaltmak ya da dönüştürmek isteyen kitlelerin karşı hareketler geliştirmesini beraberinde getirmiştir. Tarım ve gıda alanındaki politika yapım biçimine ve oluşturulan politikaların neoliberal mantığına itiraz eden bu karşı hareketler, gıda demokrasisi, gıda egemenliği ve tohum egemenliği söylemleri altında örgütlenmişlerdir.

1.3.1. Kompleks Egemenlik ve Gıda Güvencesi Söylemi

Vestfalyan düzen içerisinde egemenliğin modern tanımı, devletin, hakimiyeti altındaki toprak sınırları içerisinde ve bu sınırların dışında kendisinden daha üst bir

⁹⁸ Harvey, s. 15.

⁹⁹ Harvey, s. 10.

siyasal otoriteyi kabul etmemesi şeklinde yapılmaktadır.¹⁰⁰ Bu tanıma göre egemenlik, içsel ve dışsal olmak üzere ikiye ayrılır: İçsel egemenlik, devletlerin sınırları belirli bir toprak parçası üzerinde sahip oldukları güç kullanma tekeli ve bu toprak parçası ile onun üzerinde yaşayan nüfusu kontrol eden yegane siyasal otorite oluşunu ifade eder. Dışsal egemenlik ise, devletlerin üzerinde başka bir siyasal otoritenin bulunmamasını ve her bir devletin uluslararası sistem içerisinde yasal olarak eşit oluşunu ifade etmektedir.¹⁰¹ İçsel egemenlik, devlet içinde bir uzlaşmaya dayanırken; dışsal egemenlik, uluslararası sistemde diğer devletler tarafından tanınmaya dayanır. Egemenliğin bu iki boyutu, birbiri ile bağlantılı olmakla birlikte farklı gelişim hatları izleyebilmektedir. Özellikle içsel egemenlik, özünü kaybetmeksizin paylaştırılıp dönüştürülebilir ve farklı kurumsal biçimler kazanabilir.¹⁰²

İçsel egemenliğin tarihsel gelişimine bakıldığında, on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda egemen gücün ve güvenliğin yoğunlaşp merkezileştiği mutlakiyetçi bir devlet yapısı ile karşılaşılırken on dokuzuncu yüzyılda gücün yönetenler ile anayasa arasında paylaştırıldığı bir anayasal devlet yapısı görülür. Aynı yüzyıl, ulus-devletlerin de ortaya çıktığı dönemdir. On dokuzuncu yüzyıl sonlarında ve yirminci yüzyıl başlarında, egemenliğin yönetenlerden yönetilenlere kaydığı yani halkın egemenliğinden kaynaklandığı demokratik bir devlet yapısı gelişmiştir. İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki dönemde ise, vatandaşlarının güvenliğine ve refahına odaklanan refah devleti yapısı ortaya çıkmıştır. Louis W. Pauly ve Edgar Grande, 1970'lere kadar devam eden refah devleti döneminin ardından neoliberal politikaların ABD ve İngiltere'den başlayarak tüm dünyada yayılması ve pek çok konuda karar alım süreçlerinin ulusüstü düzeye taşınması sonucunda, bu dönemde ulusötesi iş birliği yapan bir devlet yapısının oluşmakta olduğunu vurgular ve bu dönemin egemenlik yapısı için "kompleks egemenlik" kavramını önerir.¹⁰³

¹⁰⁰ Özlem Kaygusuz, "Egemenlik ve Vestfalyan Düzen", *Küresel Siyasete Giriş: Uluslararası İlişkilerde Kavramlar, Teoriler, Süreçler*, Evren Balta (der.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 37.

¹⁰¹ Faruk Yalvaç, "Devlet", *Devlet ve Ötesi: Uluslararası İlişkilerde Temel Kavramlar*, Atila Eralp (der.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, ss. 20-21.

¹⁰² Louis W. Pauly ve Egdar Grande, "Reconstituting Political Authority: Sovereignty, Effectiveness, and Legitimacy in a Transnational Order", *Complex Sovereignty: Reconstituting Political Authority in the Twenty-first Century*, Louis W. Pauly ve Egdar Grande (der.), University of Toronto Press, 2007, s. 11.

¹⁰³ Pauly ve Grande, "Reconstituting Political Authority...", ss. 10-13.

Ulusal kalkınmayı hedefleyen içe kapalı ve korporatist ekonomi politikalarının izlendiği devlet korumacılığına dayalı bir dönem sonrasında, 1980’lerden itibaren neoliberal çerçeve bağlamında, uluslararası örgütlerin sayısında artış yaşanmış ve uluslararası örgütler ile ulusüstü kurumların kural yapıcı güçleri ve bu kurallara uyulmasını teşvik kabiliyeti artmıştır. Böylece, ulus devlet, kolektif olarak bağlayıcı karar alımında ve kamu mallarının üretimindeki tekeli kaybetmiş, kamu otoritesi mekânsal olarak yeniden biçimlendirilmiştir. Bu biçimlendirmenin beraberinde kamusal fonksiyonlar sürekli olarak yeniden belirlenip tanımlanır hâle gelmiştir. Sonuç olarak, yönetim, yani kolektif hedefler doğrultusunda otoritenin ortak kullanımı¹⁰⁴, ulus-devletleri aşmış ve siyasal kural yapıcı yeni kompleks yapılar ile çeşitlenmiş, çoklu yeni örgüt ve kurumlar oluşturulmuştur.¹⁰⁵ Ortaya çıkan bu yeni kompleks egemenlik alanının üç ayırt edici özelliği, ulusüstü ölçeği, işlevsel politika yapımına yönelmesi, kompleks ve kısmi sistemik karakteridir. Artık, ölçek olarak ulus devlet üstünde ve altında yer alan çeşitli kamusal ya da özel aktörler de politika yapım süreçlerine dahil olmaktadır. DTÖ gibi uluslararası örgütler, Avrupa Birliği gibi bölgesel ulusüstü örgütler, ulusal ve ulusüstü çıkar grupları, şirketler ve toplumsal hareketler kolektif politika yapımı süreçlerine dahil olan yeni aktörlere örnek verilebilir. Aktörlerin çeşitlenmesi ve çoğalması, politika yapımı süreçlerinin kompleksleşmesi, yine de bu alanın kısmi bir sistemik karakter taşıdığı gerçeğini değiştirmez. Bu durum ulus-devletlerin hâlâ önemli olmakla birlikte artık küresel dönüşümlerin ve hareketlerin işlevsel bir parçası da olduğunu ortaya koymaktadır.¹⁰⁶

Tarım ve gıdada egemenliğin neoliberal dönüşümü ve kompleks bir hâl kazanması ise, 1980’lerden itibaren gelişim göstermiştir. 1947 ile 1970’lerin sonlarına kadar olan dönemde, tarım ve gıda alanı GATT’ın dışında tutularak devletlerin kendi ulusal ihtiyaçları doğrultusunda tarım politikalarını belirlemelerine izin verilmiştir. 1970’lerdeki ekonomik krizlerle birlikte özellikle gelişmiş ülkeler arasındaki temaslar artmış ve tarım alanında ulusal politika yapımı ekonomik ve politik bir baskı altına

¹⁰⁴ Jeroen J.L. Candel, “Food Security Governance: A systematic Literature Review”, *Food Security*, 6, 2014, s. 586.

¹⁰⁵ Louis W. Pauly ve Egdar Grande, “Complex Sovereignty and the Emergence of Transnational Authority”, *Complex Sovereignty: Reconstituting Political Authority in the Twenty-first Century*, Louis W. Pauly ve Egdar Grande (der.), University of Toronto Press, 2007, ss. 286-288.

¹⁰⁶ Pauly ve Grande, “Reconstituting Political Authority...”, s. 5.

girmiştir. ABD ile Avrupa ülkeleri arasındaki sübvansiyon ve pazar payı mücadelesi ve diğer gelişmiş ülkelerin de tarım alanında yaşadığı finansal sorunlar, bu sorunların ancak uluslararası politik düzenlemeler ile çözülebileceği anlayışını geliştirmiştir. Bu anlayış doğrultusunda, 1980 yılında Uluslararası Tarımsal Ticaret Araştırma Konsorsiyumu (IATRC) kurulmuş ve konsorsiyum, küresel tarım politikalarına ilişkin sunduğu modeller ile bu alandaki neoliberal dönüşümün bilgisel altyapısını hazırlamıştır. Bu modeller, gelişmiş ve gelişmekte olan tüm ülkelerin serbest ticaretten kazançlı çıkacağını iddia etmiş; bir önceki dönemin korumacı politikalarını ise ticaret koşullarını bozucu olarak addetmiştir. Konsorsiyumun ortaya koyduğu bu yeni modeller, Ekonomik Kalkınma ve İş Birliği Örgütü (OECD) ve GATT içerisinde kendisine yer bulmuş ve bu iki hükümetlerarası örgüt küresel politika yapımının dönüşüm süreci için gerekli ortamı hazırlamıştır.¹⁰⁷

Tarımın uluslararası ticarete dahil olması, 1986-1994 yılları arasındaki Uruguay Turu görüşmelerini takiben 1995 yılında DTÖ'nün kurulması ve DTÖ çatısı altında imzalanan Tarım Anlaşması ile gerçekleşmiştir. Söz konusu anlaşma ile tarıma ilişkin politika yapım süreçleri ulusüstü bir düzeye taşınırken anlaşma çerçevesinde üç alan üzerinde uzlaşmıştır: Pazar erişimi, yurtiçi sübvansiyon miktarları ve ihracat sübvansiyonlarının kullanımı. Daha önce mevcut olan bitki sağlığı, bitki koruması ve benzeri ile ilgili uluslararası örgütler de tarım ve gıda alanındaki standardizasyonu sağlayıcı organlar olarak bu anlaşmaya dahil edilmiştir. Anlaşmanın on yedinci maddesi ile Tarım Komitesi kurulmuş ve bu komite, ulusal tarım politikaları ile küresel düzenlemeler arasındaki uyumun sağlanması görevini üstlenmiştir. Böylece artık tarım ve gıda alanındaki ulusal politika yapım süreçlerinin, DTÖ kuralları ve politikası dikkate alınarak işletilmek zorunda olduğu, dolayısıyla bu kuralların ulusal politika yapımında yer alan aktörlerce içselleştirildiği yeni bir evreye girilmiş¹⁰⁸, tarım ve gıda alanındaki egemenlik kompleksleşmiştir. İkinci bölümde daha detaylı bir şekilde bahsedilecek olan biyoteknoloji alanındaki gelişmeler ile birlikte tarımda ulusüstü

¹⁰⁷ Coleman, ss. 98-103.

¹⁰⁸ Coleman, ss. 98-104.

politika alanında yeni ağlar kurulmuş ve dev şirketlerden toplumsal hareketlere kadar yeni aktörler politika yapım süreçlerine etki etmeye başlamıştır.¹⁰⁹

Tarım ve gıda alanındaki neoliberal dönüşümü ve bunun beraberinde gelişen kompleks egemenliği meşrulaştırıcı anaakım söylem, Birleşmiş Milletler'in Gıda ve Tarım Örgütü (FAO)'nın gıda güvencesi (food security) kavramında cisimleşmiştir. 1996 yılındaki Dünya Gıda Zirvesi'nde gıda güvencesi, "tüm insanların her zaman için beslenme ihtiyaçlarını ve aktif, sağlıklı bir yaşam için gıda tercihlerini karşılayan yeterli, güvenli ve besleyici gıdaya fiziksel ve ekonomik erişiminin olması"¹¹⁰ olarak tanımlanmıştır.

Gıda güvencesi kavramı, FAO tarafından ilk defa 1970'li yılların sonlarında dolaşıma sokulmuştur. Bu tarihlerde, düşen dünya tahıl stokları ve yükselen tahıl fiyatları ile birlikte Batı Afrika'daki kuraklık gıda güvencesine ilişkin endişeleri tetikleyen olaylar olmuş ve bu dönemde gıda güvencesi, daha ziyade tahıl üretimi ve dağıtımına ilişkin kullanılmıştır. FAO'nun 1979 tarihli raporunda, gıda güvencesi ulusal düzeyde ölçeklendirilirken gelişmekte olan ülkelerin artan nüfuslarına koşut olarak gıda ihtiyaçlarını karşılamak için kendilerine yeterliliklerinin geliştirilmesi olarak tanımlanmıştır. Raporda, ülkelerin kıtlık dönemlerinde yararlanabilecekleri bölgesel gıda rezervlerinin kurulması ve kıtlığın önüne geçilebilmesi için ulusal tahıl stoklarının oluşturulmasının evrensel olarak benimsenmesi savunulmuştur.¹¹¹

1990'ların sonlarında, gıda güvencesi kavramı neoliberal kalkınma söyleminden ayırt edilemez hâle gelmiş ve bu söylem rekabetçi girişimci bireyselliği, uluslararası ticaretin deregülasyonunu, yoksulluğun azaltılmasının ekonomist bir tanımını, sosyal hizmetlerin daraltılmasını ve özelleştirilmesini savunur olmuştur. Sonuç olarak, uluslararası gıda güvencesi söylemi zaman içerisinde evrilerek gıda erişimini, küresel olarak şirketler tarafından kontrol edilen piyasada bireylerin ve ulusların alım güçleri ile sınırlandırmış, sistemsel sorunları ve çözümleri ise görünmez kılarak ulusal kendine yeterlilik hedefli politikaları serbest piyasa lehine terk etmiştir.¹¹²

¹⁰⁹ Coleman, s. 108.

¹¹⁰ FAO, *An Introduction to the Basic Concepts of Food Security*, FAO Food Security Programme, 2008, s.1.

¹¹¹ Lucy Jarosz, "Defining World Hunger: Scale and Neoliberal Ideology in International Food Security Policy Discourse", *Food Culture and Society*, 2011, s. 122.

¹¹² Jarosz, s. 130.

FAO gıda güvencesi kavramına benzer biçimde bir tohum güvencesi kavramı da tanımlamıştır. İkinci Küresel Eylem Planı'nda tohum güvencesi, “çiftçilerin uygun çeşitlerdeki iyi kalitede tohumlara erişimi” olarak tanımlanmıştır. Bunun için FAO, ülkelere ulusal tohum birliklerinin güçlendirilmesini, yeni çeşitlere erişimlerinin, kapasite geliştirme faaliyetlerinin ve uygun kredi planlamalarının yapılarak özel sektörün gelişmesinin desteklenmesini, özel sektörün olmadığı yerde çiftçilerin tohum çoğaltımının ve tohum kalitesinin geliştirilmesini tavsiye etmiştir.¹¹³ Bütün olarak bakıldığında, FAO'nun ortaya koyduğu gıda güvencesi ve tohum güvencesi söylemlerinin ikisinin de neoliberal kalkınma modeli ile uyumlu kılındığı, sistemsal yaklaşımdan ve kendine yeterliliği önceleyen politikalardan ziyade piyasanın ihtiyaçlarının öncelendiği ifade edilebilir.

1.3.2. Karşı Hareket: Gıda Demokrasisi, Gıda Egemenliği ve Tohum Egemenliği

Günümüzdeki küresel sistem ve onun kompleks yapısı içerisinde kendisine yer bulamayan, sistemin küreselleşme, rekabet ve içirme söylemlerinin aksine kendisinin ve taleplerinin dışarıda bırakıldığını; doğal kaynaklar, yaşam biçimi ve benzeri üzerinde söz hakkının yok sayıldığını düşünen karşı hareketler ortaya çıkmıştır. Karşı hareketler, giderek teknokratlaşan ve toplumsal ihtiyaçlardan ziyade piyasa mekanizmasının ihtiyaçları doğrultusunda oluşturulan tarım ve gıda politikalarına bir müdahale olarak düşünülebilir. Bu müdahale, serbest piyasa mekanizmasının kurallarına göre oluşturulan, halktan kopuk günümüz kompleks egemenlik yapılarına karşı politika yapım alanına toplumu geri çağırma ve bu çağrıya uygun olarak da tarım ve gıda alanında demokrasi ve halkın egemenliği taleplerini gıda demokrasisi, gıda egemenliği ve tohum egemenliği söylemleri aracılığıyla ifade etmektedir.

Neoliberalizm, piyasaya değer vermekte ve onu verimli bir ekonomi politikasının belirleyicisi olarak kabul etmektedir. Bu doğrultuda, serbest piyasa mekanizmasının şekillendirdiği küresel ve ulusal kurumlar, politika yapım alanlarını giderek demokratik karar alım süreçleri kapsamında çıkarmakta ve bunun sonucunda

¹¹³ FAO, FAO's Role in Seeds, <http://www.fao.org/seeds/en/> (12.11.2019).

“demokrasi açığı” olarak da adlandırılan durum ortaya çıkmaktadır. Neoliberal mekanizmalar, güçlü ekonomik aktörleri halka hesapverilebilirlik ve yerel sorumluluktan koruyan setler çekmektedir. Bu korumayı da ulusüstü kurumların ve devletlerin iş birliği içerisinde hukuk yoluyla yeni anlaşmalar, yasalar yapıp yönetmelikler çıkararak ve kurumları da buna göre yeniden yapılandırarak yürütmektedirler.¹¹⁴

Gıda demokrasisi, neoliberal gıda rejiminin aksine tarım ve gıda sisteminde giderek merkezileşen gücü dağıtma hedefini ve var olan sistemi demokratikleştirmeyi ifade etmektedir. Bu kavram aslında, devletin ve halkın egemenliğinin neoliberal politikalar tarafından tırpanlanmış gücünü yeniden geri çağırılmaktadır. Gıda demokrasisi talebi, daha demokratik bir gıda sistemi vurgusu ile toplumun yeniden üretilecek politikalara dahil edilmesi ve bu politikalar üzerinde kontrolünün olmasını¹¹⁵; devletin de piyasa hareketleri ve onun yıkıcı etkilerine karşı kendi politik araçlarını kullanabilmesini talep eder ve bu konuda devlet politikaları üzerinde bir baskı oluşturmaya çalışır ki bu onun ulusal düzeydeki hedefini tarif etmektedir. Bir diğer hedefi, ulusüstü örgütlerin politikalarında da söz sahibi olmak ve bu politikaları da etkilemeye çalışmaktır.¹¹⁶ Ulusüstü ve ulusal politikalara müdahil olma taleplerinin yanında yerelde örgütlenip mevcut sisteme karşı toplumun kendini koruyucu mekanizmaları geliştirmesini de teşvik eder.

Gıda egemenliği, neoliberal küreselleşme ve endüstriyel tarım ve gıda sistemine karşı bir tepki olarak tanımlandığı gibi aynı zamanda tarım ve gıda sisteminin mevcut anaakım yönetişimine alternatif öneriler getiren ve bunları pratiğe döken dönüştürücü bir söylem olarak da tanımlanabilmektedir.¹¹⁷ Bu söylem, benzer norm ve pratiklerden oluşan yekpare bir kavramsal çerçeve sunmaktan ziyade tarım ve gıda sistemleri

¹¹⁴ Peter Andree ve diğerleri (der.), *Globalization and Food Sovereignty*, University of Toronto Press, Toronto, 2014, s.11.

¹¹⁵ Neva Hassanein, “Practicing Food Democracy: A Pragmatic Politics of Transformation”, *Journal of Rural Studies*, 19, 2003, ss. 77-86; Neva Hassanein, “Locating Food Democracy: Theoretical and Practical Ingredients”, *Journal of Hunger & Environmental Nutrition*, 3:2-3, ss. 286-308; Henk Renting vd., “Building Food Democracy: Exploring Civic Food Networks and Newly Emerging Forms of Food Citizenship”, *International Journal of Sociology of Agriculture and Food*, 19, No:3, ss. 289-307.

¹¹⁶ Michael Menser, “The Territory of Self Determination: Social Reproduction, Agro-Ecology and the Role of the State”, *Globalization and Food Sovereignty*, Peter Andree ve diğerleri (der.), University of Toronto Press, Toronto, 2014, s.60.

¹¹⁷ Peter Andree vd, s. 11.

üzerindeki demokratik kontrol eksikliğine bir itiraz noktası oluşturur. Dolayısıyla değişmeyen bir sabit değildir, nitekim zaman içerisinde gıda egemenliğinin tanımı koşullar farklılaştığı oranda değişime uğramış ve kapsayıcılığı genişlemiştir. FAO'nun gıda güvencesi söylemine bir karşı itiraz olarak uluslararası köylü ve çiftçi örgütlenmesi olan La Via Campesina (LVC)'nin 1996'daki Dünya Gıda Zirvesi'nde ortaya attığı gıda egemenliği kavramı, “her ulusun kültürel ve üretim çeşitliliğine bağlı olarak kendi temel besinlerini üretme kapasitesinin sürdürülmesi ve geliştirilmesini kapsayan hakları” olarak tanımlanmıştır.¹¹⁸ Bu kavram, FAO'nun gıda güvencesi kavramının aksine odak noktasına gıdaya erişimin yanında onu üretme hakkını da koymaktadır. Dolayısıyla gıda egemenliğinin amacı, açlığın küreselleşmesini önlemek kadar üretilen ve tüketilen gıda üzerinde söz sahibi olmayı da kapsamaktadır.

Gıda egemenliği, Jack Kloppenburg'a göre zorunlu olarak tohum egemenliğini de içerir. Bunun nedeni, tohumun tarımsal üretimin başlangıç noktasını oluşturmasıdır. Tohum egemenliğinin olmadığı bir gıda egemenliği de dolayısıyla tahayyül edilemez.¹¹⁹ Tohum üzerindeki fikri mülkiyet haklarının küresel olarak yaygınlaşması ve tohum şirketlerinin gücünün konsolide olması ile tohum egemenliği hareketi de geçerliliğini artırmıştır. Tohum egemenliği de gıda egemenliği tanımına paralel olarak bireylerin, halkların, toplulukların ve ülkelerin kendi tohum ve bitki genetik kaynakları üzerindeki üretim hakkını, onları korumasını ve metalaştırılmasına karşı müşterekleştirme pratiklerini devam ettirerek gelecek nesillere bu pratikleri ve biyolojik çeşitliliği taşımasını içermektedir.

¹¹⁸ Michael Menser, s.59.

¹¹⁹ Jack Kloppenburg, “Repurposing the Master's Tools...”, s. 1225.

İKİNCİ BÖLÜM

TOHUMUN METALAŞMASI VE TOHUM ÜZERİNDEKİ EGEMENLİĞİN NEOLİBERAL DÖNÜŞÜMÜ

Kapitalist dünya ekonomisinin piyasa mekanizmasını tüm üretim unsurlarına hâkim kılması sonucunda, metalaşmanın yeterince nüfuz etmediği alanlar da zaman içerisinde bu mekanizmaya dahil olmuştur. Bu alanlardan biri de tohum ve bitki genetik kaynaklarıdır. Tohum ve bitki genetik kaynakları, tarımsal gıda üretiminin biyolojik temelini oluşturmaları ve doğrudan ya da dolaylı olarak dünyadaki her canlının geçim kaynağı olmaları bakımından kritik öneme sahiptir. Tarım ve gıda üretimi için gerekli olan bitki genetik kaynakları, farklı tohum çeşitlerini, geleneksel çeşitlerin bitki materyallerini, modern çeşitleri ve yabancı bitki türlerini kapsamaktadır. Bu kaynaklar, gıda, giyim, enerji olmak üzere farklı alanlarda kullanılmakta; hayvanlar için de beslenmeleri ve doğal yaşam ortamlarının devamlılığı için önemli rol oynamaktadır. Dolayısıyla, söz konusu kaynakların korunması ve sürdürülebilir kullanımı, çevre ve iklim koşullarına karşı gelecekte de tarımsal gıda üretiminin devam edebilmesi için zorunluluk arz etmektedir.¹²⁰

Tohum, tarımın yapılmaya başlandığı binlerce yıl öncesinden bu yana uzun süre onu eken, saklayan ve yeniden üreten çiftçilerin egemenliği altında olmuş ve böylece tarımsal üretim gerçekleştiren üreticiler, bir taraftan en temel üretim araçlarına sahip olmaları sebebiyle kendilerine yeterliliklerini korumuşlar, diğer taraftan ise ekolojik döngülerle uyumlu bir şekilde binlerce yıla yayılan bir süreçte sayısız bitki çeşidi geliştirerek biyolojik çeşitliliğin devamını sağlamışlardır. Marx'ın *Kapital*'in birinci cildinde bahsettiği üzere doğal kaynaklar meta olarak şekleştirelmeden önce kullanım değeri ile ön planda olmuş, insanların ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla sürekli olarak yeniden üretilmişlerdir. Kapitalist üretim biçimi tüm ekonomik ve toplumsal ilişkileri kapsar hale geldiğinde ise, bu doğal kaynaklar kullanım değerinden ziyade mübadele değeri ölçüsünde üretime konu olmuşlardır. Gerçekte, meta olmak için var olmayan bu doğal kaynaklar, piyasa mekanizmasının kuralları altında “hayali birer meta” olarak iş görmeye başlamışlardır. Binlerce yıl boyunca dünyanın ekolojik dengesiyle uyumlu

¹²⁰ FAO, *Seeds and Plant Genetic Resources: A Basis for Life*,
<http://www.fao.org/agriculture/crops/thematic-sitemap/theme/seeds-pgr/en/>, (12.11.2019).

bir şekilde çiftçilerin ellerinde dolaysız ya da basit meta üretiminin unsuru olan tohum, artık başlı başına bir endüstri hâline dönüşmüştür. Önce 1960 ve 1970’li yıllardaki Yeşil Devrim ile ardından da 1990’lardaki Gen Teknolojisi Devrimi ile tohum ve bitki genetik kaynakları üzerindeki egemenlik, ulusüstü düzeyde düzenlenen kompleks bir yapı kazanmıştır. Bu dönüşümün meşruiyeti ise, teknolojik yeniliğin tohuma kazandırdığı katma değer gerekçe gösterilerek, elde edilen yeni çeşitlerin fikri mülkiyet hakları yasaları uyarınca düzenlenmesi ile sağlanmış ve böylece tohum ve bitki genetik kaynakları üzerinde şirketlerin kârlılığı ve kontrolü garanti altına alınmıştır. Çiftçiler ise üretim ilişkisi bakımından temel üretim araçlarının kontrolünü yitirmeleri sebebiyle sanayi girdilerine ve şirketlerin sözleşme hukukuna daha fazla bağımlı hâle gelmiştir.

Tohum üzerindeki metalaşmanın ve egemenliğin neoliberal dönüşümünün ele alınacağı bu bölümde Jack Kloppenburg’un izinden gidilerek bu süreç iki boyutuyla birlikte incelenecektir: Hibritleştirme ve gen teknolojisinin, yani biyoteknolojinin oluşturduğu teknik boyut ve uluslararası kurumların öncülük ettiği uluslararası düzenlemeler ile oluşturulan ve bu dönüşümün meşru zeminini sağlayan yasal düzenlemeler. Tohumun metalaşması ve üzerindeki egemenliğin neoliberal dönüşümü teknik ve yasal boyutuyla ortaya konduktan sonra üçüncü alt bölümde bu dönüşümün etkileri tartışılacak, böylece bir sonraki bölümün konusunu oluşturan bu alandaki karşı hareketlerin ortaya çıkış nedenleri de açıklığa kavuşturulacaktır.

2.1. Teknik Boyut: Biyoteknoloji, Yeşil Devrim ve Gen Teknolojisi Devrimi

Tohumun metalaşması ve tohum üzerindeki egemenliğin dönüşümünde rol oynayan iki temel unsurdan birisi, tohum ve bitki genetik kaynaklarının geçirdiği biyoteknolojik süreçlerdir. Biyoteknoloji, kısaca “yaşayan organizmaların insanlar için yararlı ürünler elde etmek ve gıdaları işlemek için kullanılması”¹²¹ olarak tanımlanabilir. Daha geniş bir tanımı ise 1984 yılında ABD’nin Teknoloji Değerlendirme Ofisi tarafından, “canlı organizmaları veya bu organizmaların herhangi bir parçasını, bitki veya hayvan ıslahı için ya da spesifik kullanım için mikorganizmalar

¹²¹ William G. Hopkins, *Plant Biotechnology*, Infobase Publishing, New York, 2007, s. 8.

geliştirmek amacıyla modifiye eden ya da kullanan teknik”¹²² olarak yapılmıştır. Örneğin, peynir, ekmek, bira ve şarap, biyoteknolojik bir süreç olan fermentasyon ile üretilmektedir. Fermentasyon gibi mikroorganizmaların manipülasyonuna dayanan süreçlerin dışında, bitki ve hayvan ıslahı da biyoteknolojinin bir parçasıdır ve bu tür işlemler aslında tarımın ortaya çıktığı ilk zamanlardan beri yapılagelmıştır. Nitekim çiftçiler daha iyi, daha lezzetli ve verimli ürünler elde etmek adına bitki ıslahının basit biçimlerine başvurmuşlar ve böylece sayısız bitki çeşidi geliştirmişlerdir.¹²³

Bitki ıslahı, bir popülasyonun karakteristik değişkenlerinin seleksiyonu ve çoğaltılmasıdır. İslahçılar, istenen niteliklere sahip yeni çeşitler elde etmek için genetik olarak farklı bitki çeşitliliğine ihtiyaç duyarlar. Henüz bitki ıslahının basit biçimlerinin uygulandığı dönemlerde, çiftçilerin sadece belirli bir alandaki bitki türünün mevcut genetik varyasyonuna erişimi olduğu için yeni çeşitler rastlantısal eş zamanlı mutasyon ya da tür içi melezleme ile elde edilmiştir. Çiftçilerin rastlantısal bitki ıslahından bilimsel bitki ıslahına geçiş ise, 1900’lerin başlarında Gregor Mendel’in bitki genetiği üzerine çalışmalarının yeniden keşfedilmesi ile söz konusu olmuştur. Bu tarihten sonra, yeni çeşitler elde etmek amacıyla aynı türün üyeleri arasında eşeyli üreme ile daha sonra ise birbirine daha uzak türden bitkilerin melezlenmesi ile ıslah yapılabilmektedir.

Türler arası melezleme, ancak bitkiler üzerinde çeşitli tekniklerin uygulanması yoluyla mümkündür. Geniş çaplı melezlemelerde embriyo kurtarma, doku kültürü gibi teknikler kullanılırken mutajenez ile yani eldeki çeşidi radyasyon, kimyasal ve benzeri etkisi ile mutasyona uğratarak da yeni çeşitler elde edilmektedir. 1980’lerden sonra ise transjenez yani gen aktarımlı çeşitler yaratmak mümkün hâle gelmiştir. Bitki, hayvan, prokaryot ya da sentetik genler istenen bitkilere aktararak yeni çeşitler elde edilmektedir. Bu bahsedilen süreçlerin tamamı ham madde elde etme süreci ile ilgilidir. Mevcut varyasyonlardan (yerel çeşitler, yabani çeşitler, ıslah hatları gibi) ya da yapay varyasyonlardan (geniş çaplı melezleme, hibritler, mutajenez, transjenez) ham madde yani yeni tohum ya da bitki çeşidi yaratılmaktadır.

Ham maddenin elde edilmesi tamamlandıktan sonra izleme ve seleksiyondan oluşan ıslah süreci başlar. İzleme aşamasında görünüm, davranış ve kalite ile ilgili

¹²² Jack Kloppenburg, *First the Seed: The Political Economy of Plant Biotechnology 1492-2000*, The University of Wisconsin Press, Wisconsin, 2004, s.1.

¹²³ Kloppenburg, *First the Seed*, ss. 1-2.

eldeki bitkinin özellikleri takip edilir, bu süreçte biyokimyasal ya da DNA işaretleyicileri kullanılabilmektedir. Ardından melezleme yapılır ve eldeki çeşit çoğaltılarak birkaç yıllık saha deneylerine tabi tutulur. Tüm bu aşamalar sonrasında yeni bir çeşidin kaydının alınması için, o çeşidin DUS kriterleri¹²⁴ denen farklılık, yeknesaklık ve durulmuşluk kriterlerini karşılaması gereklidir ki bu kriterler yerel çeşitler için karşılanamaz, ancak yapay çeşitler için mümkündür.¹²⁵

1970'lerin sonlarında ve 1980'lerin başlarında gelişmeye başlayan gen teknolojisinin kullanımı, yukarıda özetlenen bitki ıslah sürecini, geleneksel biçimlerden ayırarak farklı bir boyuta taşımıştır. Geleneksel ıslah yöntemleri, bütün bir organizma üzerinde yürütülürken gen teknolojisi, hücre ve molekül düzeyinde yürütülebilmektedir; geleneksel ıslah genetik materyalin transferi için eşeyli üremeye ihtiyaç duyarken gen teknolojisi ile, tamamen ilgisiz organizmalar arasında eşeyli üremeye ihtiyaç kalmaksızın gen aktarımı mümkün hâle gelmiştir. Dolayısıyla gen teknolojisi, yani transjenez çeşitler elde edilmesini sağlayan teknoloji ile insan ilk defa evrime üstün gelmiş ve geleneksel ıslah yöntemleri ile yüzlerce yıl alabilecek değişimler günler içerisinde yapılabilir olmuştur.¹²⁶

Bitki genetik kaynakları üzerine bilimsel araştırmalar ve teknolojik gelişmeler tarihsel süreç içerisinde bu kaynaklara yönelik farkındalık ve ilgi düzeyini de artırmıştır. Bitki genetik kaynaklarının araştırılması ve toplanması ile ilgili ilk faaliyetleri ABD Tarım Bakanlığı USDA yürütmüştür. 1898 yılında tohum ve bitki genetik kaynaklarının toplanması ile ilgili bir birim oluşturan USDA, 1900 ile 1930 yılları arasında dünya üzerindeki bitki genetik kaynaklarının araştırılması için elliden fazla araştırma gezisini finanse etmiştir. İkinci Dünya Savaşı sırasında ABD başkan yardımcısı Henry A. Wallace ile Rockefeller Vakfı'nın başkanı Raymond Fosdick, Latin Amerika'da ve özellikle de Meksika'da kırsal kalkınma programları başlatma konusunda anlaşmışlar ve Rockefeller Vakfı, 1943 yılında Meksika Tarım Programı'nı başlatmıştır. Bu tarih

¹²⁴ DUS kriterleri, bir tohum çeşidinin Milli Çeşit Listesi (National Variety List)'ne girebilmesi için sağlanması gerekli olan standartları ifade etmektedir. DUS'un açılımı, distinct (farklılık), uniform (yeknesaklık), stable (durulmuşluk) olarak yapılmaktadır. Farklılık, bir çeşidin diğer tüm çeşitlerden farklı olması; yeknesaklık, ilgili çeşidin birbiri ile aynı olan ürünleri üretmesini; durulmuşluk ise ilgili çeşidin mevsimden mevsime ekildiğinde değişmemesini ifade eder. (www.acbio.org.za)

¹²⁵ Denis Murphy, *Plant Breeding and Biotechnology: Societal Context and the Future of Agriculture*, Cambridge University Press, New York, 2007, ss. 14-16.

¹²⁶ Kloppenburg, *First the Seed*, s.3.

sonrasında benzer kalkınma programları diğer Latin Amerika ülkelerinde de USDA ve devlet üniversitelerinin himayesi altında yürütülmüştür. Söz konusu kalkınma programlarında, özellikle mısır ve buğday ıslahına odaklanılmıştır. USDA, Rockefeller Vakfı ve devlet üniversiteleri tarafından Latin Amerika’da yürütülen bu kalkınma programları, ABD’li şirketlerin ilk olarak 1935 yılında ticarete soktuğu hibrit mısır tohumları için yeni pazarlar yaratmayı ve programların yürütüldüğü bölgelerdeki yerli genetik kaynakların toplanarak araştırılmasını hedeflemiştir. 1950 ve 1960’lı yıllarda ise, farklı kıtalardaki Küresel Güney ülkelerinde de bu programlar yaygınlaştırılmış¹²⁷ ve böylece Yeşil Devrim olarak adlandırılan hibrit tohumlara ve onlara eşlik eden kimyasal girdiler ile yoğun su kullanımına, tarım makinelerine¹²⁸ dayanan endüstriyel tarım modeli için gerekli zemin sağlanmıştır.

1960’lar ve 1970’lerde bitki genetik kaynaklarının çeşitliliği bakımından zengin olan Küresel Güney ülkelerinde Rockefeller ve Ford Vakfı öncülüğünde uluslararası tarımsal araştırma merkezleri (IARCs) kurulmuş ve her merkez belirli bir üründe uzmanlaşmak üzere yetkilendirilmiştir. Meksika’da 1959’da Uluslararası Mısır ve Buğday Geliştirme Merkezi, Filipinler’de 1960’ta Uluslararası Pirinç Araştırma Enstitüsü, Kolombiya’da 1967’de ve Nijerya’da 1968’de Uluslararası Tropikal Tarım Merkezi, Peru’da 1971’de Uluslararası Patates Merkezi, Hindistan’da 1972’de Uluslararası Yarı-Kurak Tropik Bölge Bitkileri Merkezi, Suriye’de 1976’da Uluslararası Kurak Bölgeler Tarımsal Araştırma Merkezi, Liberya’da 1971’de Batı Afrika Pirinç Yetiştirme Derneği kurulmuştur. 1971 yılında ise, Yeşil Devrim’e öncülük eden IARC’lerin koordinasyonunu sağlamak ve bu ağı genişletmek amacıyla Rockefeller ve Ford Vakfı tarafından Uluslararası Tarımsal Araştırma Üzerine Danışma Grubu (CGIAR) kurulmuştur. Böylece, hibrit tohumlara dayanan endüstriyel tarım Küresel Güney ülkelerine de yayılırken gelişmiş ülkeler hem bu ülkeleri yeni pazarlar olarak kendilerine bağlamış hem de bu ülkelerdeki zengin gen kaynaklarını toplayarak yeni çeşitler geliştirmek için bunlardan yararlanmıştır.¹²⁹ Yeşil Devrim’in pek çok

¹²⁷ Kloppenburg, *First the Seed*, ss. 157-159.

¹²⁸ Tayfun Özkaya, “Türkiye’de Tohumculuğun Tarihsel Gelişimi”, *Köylülüğten Sonra Tarım: Osmanlı’dan Günümüze Çiftçinin İlgası ve Şirketleşme*, der. Abdullah Aysu ve M. Serdar Kayaoğlu, Epos, Ankara, 2014, s. 74.

¹²⁹ Kloppenburg, *First the Seed*, ss. 160-161.

ülkede hayata geçirilmesi sonucunda hibrit tohumlar ve kimyasal girdili endüstriyel tarım modeli, pek çok ülkede tarımsal üretimi hızlı bir şekilde artırmıştır.¹³⁰

1970’li yılların sonlarında, gelişmiş ülkelerde gıda stoklarının artışı ABD ve Avrupa Topluluğu (AT) arasında pazar ve sübvansiyon savaşını başlatmıştır. Bu pazar savaşı, 1970’lerdeki petrol krizleri ile birleşerek gıda fiyatlarında ciddi bir düşüşe neden olmuş ve dönemin korumacı politikaları da bu bunalımı şiddetlendirmiştir. Gelişmiş ülkeler arasındaki bu rekabet, tarım ve gıda alanında yeni bir teknolojik devrim ile, Gen Teknolojisi Devrimi¹³¹ ile yeni bir boyuta taşınmıştır.¹³² 1990’ların başlarında ABD ve Kanada bazı genetiği değiştirilmiş organizma (GDO) içeren bitki çeşitlerinin ticaretine onay vermiştir. Avrupa Birliği (AB) pazarına ise GDO’lu ürünler ilk defa 1996 yılında ABD’den girmiştir.

Gen Teknolojisi Devrimi, tarım ve gıda alanındaki ulusüstü politika alanını yeniden şekillendirmiş, yarattığı fırsatlar ve endişeler ile doğru orantılı olarak ulusüstü alanda yeni aktörlerin ve ağların oluşumuna olanak sağlamıştır.¹³³ Bu yeni teknolojik devrim, bir sonraki bölümde detaylı bir şekilde anlatılacak olan fikri mülkiyet haklarına ilişkin yasal düzenlemeler ile sermaye açısından yeni birikim ve kazanç fırsatları yaratırken biyolojik çeşitlilik, çiftçi hakları, şirketlerin artan kontrolü, insan sağlığı ve benzeri endişelerden kaynaklı olarak karşı hareketleri de tetiklemiştir.

2.2. Yasal Boyut: Uluslararası Kurumlar ve Düzenlemeler

Tohumun metalaşması ve üzerindeki egemenliğin dönüşümünde hukuk, sermaye açısından küresel olarak istikrarlı ve güçlü bir meşruiyet mekanizması olmuştur. Hibritleştirme ve gen teknolojilerinin henüz erken tarihlerde uygulamaya konduğu ABD’de tohum firmaları fikri mülkiyet hakları ile ilgili düzenlemelerin yapılması için 1890’larda propaganda yapmaya başlamıştır. Fikri mülkiyet hakları, “yaratılmış olan bilginin hak sahibi dışındakiler tarafından kullanımını yasal olarak engelleme gücü ya da bu bilginin kullanımının şartlara bağlanması”¹³⁴ olarak tanımlanabilir. Dolayısıyla,

¹³⁰ Gülten Kazgan, *Tarım ve Gelişme*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2013, s. 285.

¹³¹ 1980’lerde yaşanan bu devrimi farklı yazarlar biyoteknoloji devrimi, biyogenetik devrim, ikinci yeşil devrim gibi farklı isimlerle de tanımlamaktadır.

¹³² Kazgan, s. 286.

¹³³ Coleman, s. 108.

¹³⁴ UNCTAD, *The TRIPS Agreement and Developing Countries*, BM Yayını, Cenevre, 1996, s. 13.

tohum üzerindeki egemenliğin çiftçiler ve kamu ıslahçılarından şirketlere (sermayeye) doğru transferinde bir kontrol mekanizmasını biyoteknolojik gelişmeler oluştururken diğerini de patentler, lisanslama ve sözleşme hukuku gibi fikri mülkiyet haklarını kapsayan hukuksal boyut oluşturmaktadır. İlk hukuksal düzenlemeler, ABD’de 1930 yılında Bitki Patent Aktı (Plant Patent Act) ile, Avrupa’da ise 1961 yılında Uluslararası Yeni Bitki Çeşitlerinin Korunması Birliği (UPOV)’nin oluşturulması ile başlamıştır ve patentleme yerine bitki ıslahçı hakları getirilmiştir.¹³⁵

ABD ve Avrupa’dan farklı olarak dünya genelinde, 1970’lere kadar tohum ve bitki genetik kaynakları, mülkiyet konusu olarak ele alınmamıştır ve müşterekler¹³⁶ olarak varsayılmıştır. 1970’lerden itibaren ise tohum ve bitki genetik kaynaklarının metalaşması ve sermaye tarafından temellük edilmesi yönünde bir gidişat söz konusu olmuş¹³⁷ ve bu gidişatın genel kurumsal çerçevesi de DTÖ’nün kuruluşundan sonra Ticaretle Bağlantılı Fikri Mülkiyet Anlaşması (TRIPS) ile belirlenmiştir. Böylece, bitkiler, bitki ıslahı süreçleri ve teknolojileri için patent korumasının kullanımı benimsenmiş ve bir tür “fikri mülkiyet hakları rejimi” (IPR regime)¹³⁸ yaratılmıştır. Uluslararası alanda tohum ve bitki genetik kaynakları üzerindeki egemenliği belirleyen ve bu kaynakların metalaşmasının meşru zeminini oluşturan anlaşmalar ve kurumlar, UPOV, WIPO, TRIPS ve tohum kanunları olmak üzere alt başlıklar hâlinde aşağıda daha detaylı bir şekilde açıklanacaktır.

2.2.1. Uluslararası Yeni Bitki Çeşitlerinin Korunması Birliği (UPOV)

Gelişmiş Avrupa ülkelerindeki ticari bitki ıslahçılarının yasal koruma talepleri doğrultusunda ortaya çıkan ve İsviçre, Cenevre merkezli bir hükümetlerarası örgüt olan UPOV, Belçika, Fransa, Almanya, İtalya ve Hollanda tarafından¹³⁹ UPOV Sözleşmesi’nin oy birliği ile kabul edilmesinin ardından 1961 yılında kurulmuştur.

¹³⁵ Kloppenburg, “Repurposing the Master’s Tools...”, ss.1227-1228.

¹³⁶ Müşterekler üzerine detaylı bilgi için bakınız: Jay Walljasper (der.), *Müştereklerimiz: Paylaştığımız Her Şey*, çev. Kolektif, Metis Yayınları, İstanbul, 2015; Fikret Adaman vd., *Herkesin Herkes İçin: Müşterekler Üzerine Eleştirel Bir Antoloji*, Metis Yayınları, İstanbul, 2016.

¹³⁷ Yıldız Atasoy, “GLOBALGAP and Agro-Biotechnology”, *Commodification of Global Agrifood Systems and Agro-Ecology*, Routledge, New York, 2017, s. 69.

¹³⁸ Atasoy, s. 70.

¹³⁹ Biswajit Dhar, *Sui Generis Systems for Plant Variety Protection*, Quaker UN Office, Cenevre, Nisan 2002, s. 8.

Birliğin misyonu, “toplumun yararı için yeni bitki çeşitlerinin geliştirilmesinin teşviki amacıyla etkili bir bitki çeşitleri koruma sisteminin sağlanması ve desteklenmesi”¹⁴⁰ olarak belirlenmiştir. Dünya genelinde yetmiş altı üyesi¹⁴¹ bulunan UPOV, yeni bitki çeşitleri yetiştiren ıslahçılara yasal koruma sağlayarak bitki ıslahını teşvik etme konusunda birlik üyesi ülkelere ıslahçı haklarına ilişkin gerekli şartları belirleyen temel bir çerçeve sağlamaktadır. Bu çerçeveye göre, bitki ıslahçısı haklarından faydalanmak için geliştirilen çeşidin yeni, farklı, tektip, istikrarlı ve bir çeşit adına sahip olması şartlarının sağlanması gerekmektedir.¹⁴² Ancak gelişmekte olan ülkelerdeki küçük çiftçiler ve geleneksel, yerli topluluklar tarafından geliştirilen çeşitlerin çoğu bu koşulları karşılamamaktadır. Bu nedenle, bazı ülkeler kendi ihtiyaçlarına uygun düşen bitki çeşidi koruma sistemlerini geliştirmeye çalışmakta; fakat bu çaba aynı zamanda, UPOV’un getirdiği sistemin benimsenmesi yönündeki ciddi bir baskı ile karşılaşmaktadır.¹⁴³

UPOV Sözleşmesi, yürürlüğe girdiği 1968 yılından itibaren 1972, 1978 ve son olarak 1991 yıllarında olmak üzere üç kere yeniden düzenlenmiştir. 1972 ve 1978 yıllarındaki düzenlemeler, sözleşmenin temel yapısı üzerinde ciddi bir değişiklik yaratmazken 1991 yılındaki düzenlemeler, ıslahçı haklarının güçlendirilmesi, tohumların çiftçiler ya da araştırmacılar tarafından yeniden kullanımının kısıtlanması gibi konularda ciddi değişiklikler getirmiştir.¹⁴⁴ Tablo 1’de görüldüğü gibi, 1978 ve 1991 tarihli anlaşma hükümleri karşılaştırıldığında, anlaşmanın kapsamı tüm cins ve türlerdeki bitki çeşitlerini içerecek biçimde genişletilmiş, koruma süresi artırılmış, koruma kapsamı ticari amaçlı üretim, satış ve çoğaltımın dışındaki ileri ıslah süreçlerini de kapsar hâle getirilmiştir. Çiftçilerin tohum üzerindeki hakkı, ulusal yasalara tabi kılınmış, ıslahçı hakkı verilen çeşitler daha önceden patentlenemiyorken bu çeşitlerin hem ıslahçı hakkı hem de patent almasının önü açılmıştır.

¹⁴⁰ UPOV, *Overview of UPOV*, 1 Kasım 2019, s.1,

https://www.upov.int/edocs/pubdocs/en/upov_pub_437.pdf (12.11.2019).

¹⁴¹ UPOV’a üye ülkeler için bakınız: <https://www.upov.int/export/sites/upov/members/en/pdf/pub423.pdf> (12.11.19).

¹⁴² UPOV, s. 2.

¹⁴³ Geoff Tansey, *Food Security, Biotechnology and Intellectual Property*, Quaker UN Office, Cenevre, Temmuz 2002, s. 13.

¹⁴⁴ Dhar, s. 2.

**TABLO 1. 1978 VE 1991 TARİHLİ UPOV HÜKÜMLERİNİN
KARŞILAŞTIRMASI**

Hükümler	UPOV 1978	UPOV 1991
Korumanın Kapsamı	Ulusal olarak tanımlanmış türlerin bitki çeşitleri	Bütün cins ve türlerdeki bitki çeşitleri
Şartlar	Ticari yenilik Farklılık Homojenlik Durulmuşluk İsimlendirme	Ticari yenilik Farklılık Yeknesaklık Durulmuşluk İsimlendirme
Koruma Süresi	Tescilden itibaren asgari 15 yıl	Tescilden itibaren asgari 20 yıl
Koruma Kapsamı	Asgari kapsamı: Ticari pazarlama amacıyla üretim; çeşidin materyalinin satış ve pazarlama amacıyla çoğaltımı	Asgari kapsamı: Çeşidin materyalinin üretim, iyileştirme, satış, pazarlama, ihracat, ithalat veya stoklama amaçlarıyla çoğaltımı
İslahçı Hakkı	Evet	Evet. Ek olarak, korumalı çeşitler izinsiz kullanılamaz.
Çiftçi İstisnası	Pratikte evet	Ulusal yasalara bağlı
Çifte Koruma Yasağı	İslahçı hakkı tescil edilmiş türler patentlenemez	Hayır

Kaynak: Graham Dutfield, “Turning Plant Varieties into Intellectual Property: The UPOV Convention”, *The Future Control of Food*, der. Geoff Tansey ve Tasmin Rajotte, Earthscan, Londra, 2008, s. 3.

2.2.2. Dünya Fikri Mülkiyet Örgütü (WIPO)

Dünya Fikri Mülkiyet Örgütü, Birleşmiş Milletler’e bağlı, 192 üye ülkeden oluşan fikri mülkiyet ile ilgili hizmetler, politikalar, bilgi ve iş birliği sağlamak amacıyla 1967 yılında kurulmuş ve merkezi İsviçre, Cenevre’de bulunan küresel bir örgüttür. Örgüt, misyonunu, “herkesin yararı için yeniliğe ve yaratıcılığa imkân veren dengeli ve etkili bir uluslararası fikri mülkiyet sisteminin gelişimine öncülük etmek”

olarak ortaya koymuştur.¹⁴⁵ WIPO, fikri mülkiyet hakları ile ilgili teknik meselelerin tartışıldığı bir forum işlevini görmektedir ve burada tartışılan meseleler TRIPS Anlaşması için de temel oluşturmaktadır.¹⁴⁶

1967 yılında imzalanan WIPO Sözleşmesi'nin üçüncü maddesinde örgütün hedefleri, “dünya çapında, ülkeler arasındaki iş birliği aracılığıyla ve uygun olan yerlerde diğer uluslararası örgütler ile birlikte fikri mülkiyet haklarının korunmasını desteklemek ve WIPO tarafından yönetilen birlikler arasındaki yönetsel iş birliğini temin etmek” olarak belirlenmiştir. Sözleşmenin dördüncü maddesinde, örgütün idari ve asli işlevleri ise, “dünya çapında etkili bir fikri mülkiyet koruması sağlamak için düzenlemelerin geliştirilmesini ve bu düzenlemelerin ulusal yasalarla uyumunun desteklenmesi; fikri mülkiyet korumasını destekleyici uluslararası anlaşmaların teşvik edilmesi; fikri mülkiyet koruması ile ilgili bilgilerin toplanması ve yaygınlaştırılması, bu alandaki çalışmaların desteklenerek sonuçlarının yayımlanması”¹⁴⁷ olarak ifade edilmiştir.

2.2.3. Ticaretle Bağlantılı Fikri Mülkiyet Anlaşması (TRIPS)

Ticaretle Bağlantılı Fikri Mülkiyet Anlaşması (TRIPS), küresel düzeyde fikri mülkiyet haklarının korunması için asgari standartları belirleyen ilk anlaşmadır.¹⁴⁸ Fikri mülkiyet haklarının uluslararası ticarete konu edilmesi, 1986 yılında başlayan Uruguay Turu'nda gündeme gelmiş ve Küresel Güney ile Küresel Kuzey ülkeleri arasında tartışmalara yol açmıştır. Bu tartışmalara karşın TRIPS, 1 Ocak 1995 tarihinde yürürlüğe girmiş ve “fikri mülkiyet rejimi”ni tüm DTÖ üyesi ülkelere zorunlu kılmıştır. Uruguay Turu boyunca fikri mülkiyet haklarının savunusu, çekirdek bir grup gelişmiş ülke ve onların büyük şirket temsilcileri tarafından yürütülmüştür. ABD'nin başını çektiği ve güçlü bir pozisyonda olduğu bu gruba, AB ve Japonya'dan lobi grupları da destek vermiştir. Tartışmanın diğer tarafında ise, Brezilya ve Hindistan'ın başı çektiği Arjantin, Bolivya, Kolombiya, Küba, Dominik Cumhuriyeti, Ekvador, Peru, Tayland,

¹⁴⁵ WIPO, <https://www.wipo.int/about-wipo/en/> (12.11.2019).

¹⁴⁶ Tansey, s. 12.

¹⁴⁷ WIPO, https://www.wipo.int/treaties/en/convention/summary_wipo_convention.html (12.11.2019).

¹⁴⁸ Maria J. Oliva, “Promoting and Extending the Reach of Intellectual Property: The World Intellectual Property Organization (WIPO)”, *The Future Control of Food*, ed. Geoff Tansey ve Tasmin Rajotte, Eartscan, London, 2008, s. 69.

Mısır gibi ülkeler yer almış ve fikri mülkiyet haklarının ticaret müzakerelerine konu edilmesine ve bu haklara dayanan bir rejimin getireceği standartlara karşı çıkmışlardır. Bazı Afrika ülkeleri ve gelişmekte olan ülkeler tarafından da bu duruş desteklenmiştir.¹⁴⁹ Bu itirazlar ilerleyen tarihlerde, gelişmiş ülkelere verilen imtiyazlar aracılığıyla aşılmış ve karşı görüşteki ülkeler ikna edilmiştir.¹⁵⁰

TRIPS Anlaşması'nın 27. Maddesi, gelişmiş ülkeler ile gelişmekte olan ya da az gelişmiş ülkeler arasındaki yukarıda sözü edilen tartışma açısından önemlidir. 27. Madde, devletlerin hangi icatları patentlemekle mükellef olduğunu ve neleri patentleme dışında bırakabileceklerini tanımlamaktadır. Patentlenebilecek icatlar hem ürünleri hem de süreçleri içerdiği gibi genel olarak teknolojinin tüm alanlarını kapsamaktadır. 27. Madde'nin üçüncü paragrafının (b) kısmı ise, 27.3(b) Maddesi, devletler tarafından bazı icatların patentleme dışında tutulmasına izin vermektedir. İlgili maddeye göre;

Üye devletler, mikro-organizmalar dışındaki bitki ve hayvanları, biyolojik olmayan ve mikrobiyolojik süreçlerin haricindeki bitkilerin ve hayvanların üretimini patentleme dışında tutabilirler. Bununla birlikte, üyeler, bitki çeşitlerinin ya patentlerle ya da etkili bir sui generis sistemle ya da bunların herhangi bir kombinasyonu ile korunmasını sağlamalıdır.¹⁵¹

Fikri mülkiyet hakları tarihinde TRIPS Anlaşması, WIPO'nun yürütücülüğünde 1883 yılında imzalanan sınai mülkiyetin korunmasına ilişkin Paris Sözleşmesi ile 1886 yılında imzalanan edebiyat ve sanat eserlerinin korunmasına ilişkin Bern Sözleşmesi'ni kapsayan on dokuzuncu yüzyıldaki klasik fikri mülkiyet yaklaşımlarından¹⁵² farklı olarak asgari koruma standartları getirmesi bağlamında önemlidir. TRIPS üzerinde uzlaşa sağlanmadan önce, ülkeler bazı sanayi ve teknoloji sektörlerini patent koruması dışında bırakabiliyorken TRIPS ile bu uygulama son bulmuştur. Ülkeler daha önceki tarihlerde, genellikle gıda ve tarım ürünlerini, patentlerin sağladığı ayrıcalıklı durumun

¹⁴⁹ WTO, Background and the Current Situation, *TRIPS: Reviews, Article 27.3(b) and Related Issues*, https://www.wto.org/english/tratop_e/trips_e/art27_3b_background_e.htm (12.11.2019).

¹⁵⁰ Pedro Roffe, "Bringing Minimum Global Intellectual Property Standards into Agriculture: The Agreement on TRIPS", *The Future Control of Food*, ed. Geoff Tansey ve Tasmin Rajotte, Eartscan, London, 2008, ss. 48-51.

¹⁵¹ WTO, "Article 27.3b, Traditional Knowledge, Biodiversity", *TRIPS: Issues*, https://www.wto.org/english/tratop_e/trips_e/art27_3b_e.htm (12.11.2019).

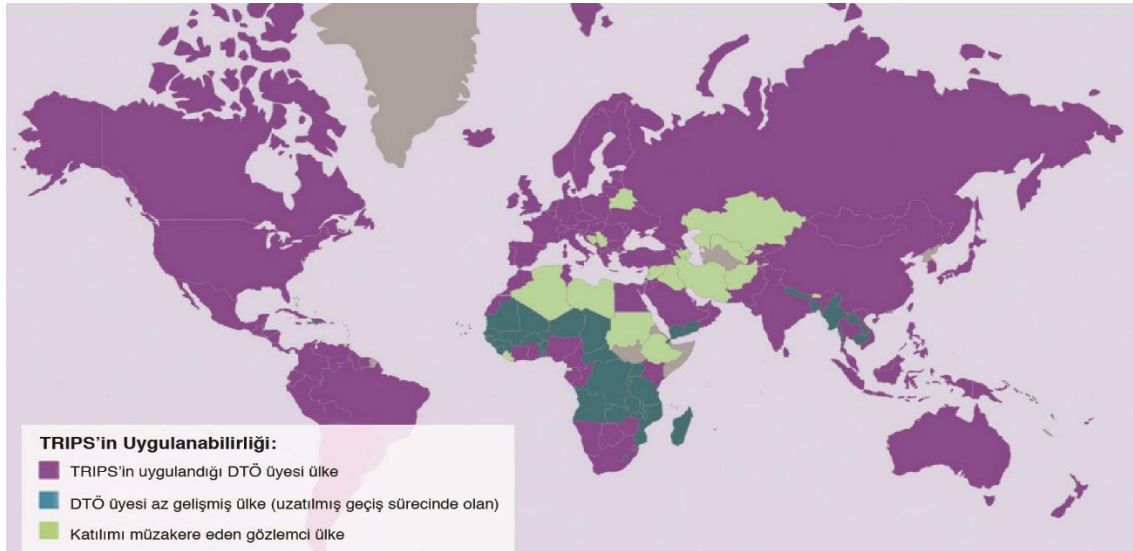
¹⁵² Paris ve Bern Sözleşmeleri ile ilgili detaylı bilgi için bakınız:

Paris Sözleşmesi, https://www.wipo.int/treaties/en/text.jsp?file_id=288514 (12.11.19)

Bern Sözleşmesi, <https://www.wipo.int/treaties/en/ip/berne/> (12.11.2019).

beraberinde oluşabilecek tekelleşme ve fiyat artışı tehlikelerinden korumak amacıyla patent koruması dışında bırakmayı tercih etmiştir. TRIPS ile, Paris ve Bern Sözleşmeleri'nde yer alan telif hakları, ticari markalar, coğrafi işaretler, endüstriyel tasarımlar, patentler, gizli bilgilerin korunması ve sözleşme lisanslarındaki rekabet karşıtı pratiklerin kontrolü ile ilgili olarak asgari standartlar tüm DTÖ üyeleri tarafından kabul edilmiştir. Böylece, TRIPS imzalanmadan önceki tarihlerde WIPO öncülüğünde yürütülen fikri mülkiyet meseleleri artık DTÖ çatısı altında tartışılır olmuştur.¹⁵³ Bu kırılganlığın nedeni, bir Birleşmiş Milletler örgütü olan WIPO'nun üye ülkeler üzerinde yaptırım uygulama yetkisi ya da bir diğer deyişle kararlarının bağlayıcılığı yok iken DTÖ'nün üye ülkeler üzerinde yaptırım uygulama yetkisinin ve dolayısıyla kararlarının bağlayıcılığının olmasıdır.¹⁵⁴ Şekil 1 incelendiğinde, TRIPS standartlarının neredeyse tüm dünyada uygulandığı ve buna bağlı olarak fikri mülkiyet haklarına ilişkin meselelerde DTÖ'nün neden WIPO ve UPOV'a kıyasla birincil uluslararası örgüt olarak ortaya çıktığı görülmektedir.

ŞEKİL 1. TRIPS STANDARTLARININ UYGULANDIĞI ÜLKELER

Kaynak: WTO, TRIPS Agreement: Changin the Face of IP Trade and Policy Making, 2015, s. 4, https://www.wto.org/english/thewto_e/20y_e/trips_brochure2015_e.pdf (12.11.2019).

¹⁵³ Roffe, ss. 51-52.

¹⁵⁴ Geoff Tansey, "Seeds of contention, control or diversity?", *GT Talk 2: Seeds-Transcript*, 6 Haziran 2014, <http://tansey.org.uk/news/GTtalk2-seeds.html> (12.11.2019).

TRIPS Anlaşması, fikri mülkiyet haklarını özel haklar olarak kabul eder ve tüm DTÖ üyesi ülkelerin, fikri mülkiyet korumasına ilişkin asgari standartları tanımasını zorunlu tutar. Üye devletlerin, hak sahiplerine fikri mülkiyet haklarını kullanabilecekleri kurumsal bir çerçeve sunmasını sağlar. Anlaşma doğrultusundaki yükümlülüklerine ilişkin devletler arasındaki ihtilafların düzenlenmesi için de genel bir çerçeve oluşturur.¹⁵⁵ Böylece, üye devletlerin fikri mülkiyet hakları ile ilgili kendi ulusal mevzuatlarını oluştururken TRIPS çerçevesinde kabul edilmiş olan asgari standartlara uymasını garanti eder.¹⁵⁶ Tablo 2’de gösterildiği gibi, TRIPS çerçevesindeki Patent Kanunu ile UPOV hükümleri, 1991’de UPOV hükümleri üzerinde yapılan değişiklikler ile birbirine daha benzer hâle gelmiştir.

¹⁵⁵ Tansey, *Food Security, Biotechnology and Intellectual Property*, s. 8.

¹⁵⁶ T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Telif Hakları Genel Müdürlüğü, Ticaretle Bağlantılı Fikri Mülkiyet Anlaşması (TRIPS), <http://www.telifhaklari.gov.tr/Ticaretle-Baglantili-Fikri-Mulkiyet-Anlasmasi-TRIPS> (12.11.2019)

**TABLO 2. 1978, 1991 TARİHLİ UPOV HÜKÜMLERİ İLE TRIPS
KAPSAMINDAKİ PATENT KANUNU’NUN KARŞILAŞTIRMASI**

Hükümler	UPOV 1978	UPOV 1991	TRIPS-Patent Kanunu
Korumanın Kapsamı	Ulusal olarak tanımlanmış türlerin bitki çeşitleri	Bütün cins ve türlerdeki bitki çeşitleri	İcatlar
Şartlar	Ticari yenilik Farklılık Homojenlik Durulmuşluk İsimlendirme	Ticari yenilik Farklılık Yeknesaklık Durulmuşluk İsimlendirme	Yenilik Yenilikçi adım Endüstriyel uygulama Yeterli açıklık
Koruma Süresi	Tescilden itibaren asgari 15 yıl	Tescilden itibaren asgari 20 yıl	Asgari 20 yıl
Koruma Kapsamı	Asgari kapsamı: Ticari pazarlama amacıyla üretim; çeşidin materyalinin satış ve pazarlama amacıyla çoğaltımı	Asgari kapsamı: Çeşidin materyalinin üretim, iyileştirme, satış, pazarlama, ihracat, ithalat veya stoklama amaçlarıyla çoğaltımı	Ürüne bağlı olarak yapım, kullanım, satış, ithalat Sürece bağlı olarak sürecin kullanımı; yukarıdaki eylemlerin gerçekleştirilmesi
İslahçı Hakkı	Evet	Evet. Ek olarak, korumalı çeşitler izinsiz kullanılamaz.	Ulusal yasalara bağlı, ama bilimsel ve/veya deneysel kullanım ile kısıtlı olması olası
Çiftçi İstisnası	Pratikte evet	Ulusal yasalara bağlı	Ulusal yasalara bağlı
Çifte Koruma Yasağı	İslahçı hakkı tescil edilmiş türler patentlenemez	Hayır	Ulusal yasalara bağlı

Kaynak: Graham Dutfield, s. 36.

2.2.4. Tohum Kanunları

Tohum kanunları, tohum sektörünün kontrolü ve tohum çeşitlerinin tabi olduğu standartların belirlenmesi amacıyla ulusal hükümetler ve tohum endüstrisi tarafından geliştirilen kanunlardır. Bu kanunlar, yeni çeşitlerin geliştirilmesine ilişkin sistematığı, tohum sertifikasyonunu, tohumların kalite kontrol prosedürlerini, hastalıkların ve zararlıların kontrolü için gerekli hijyen standartlarını çerçeveleştirir; bu çerçeveleştirmeyi yaparken de hükümetlerin imzaladığı uluslararası anlaşmaların ve dahil olduğu uluslararası kurum ve örgütlerin koyduğu kuralları ve asgari standartları dikkate alır. Yeni çeşit geliştirme komiteleri, tohum sertifikalandırma kurumları bu prosedürler doğrultusunda çalışır.¹⁵⁷

Ulusal hükümetler tarafından uygulanan ve tohum endüstrisi tarafından da desteklenen farklı tohum kanunları biçimleri vardır. Bunları dört başlıkta toplamak mümkündür: Pazarlamaya ilişkin kanunlar, fikri mülkiyet kanunları, ticaret ve yatırım anlaşmaları, bitki sağlığı ve biyogüvenlik kanunları. Pazarlamaya ilişkin kanunlar, tohumlar ile ilgili en eski ve yaygın olan düzenleme biçimleridir ve tohumların pazara sokulması için karşılanması gerekli olan kriterleri tanımlar. Bu kanunlar doğrultusunda, DUS kriterlerinin, farklılık, yeknesaklık, durulmuşluk kriterlerinin, karşılanması beklenir. Zaman içerisinde farklılaşmayacak ve tektip ürün elde edilmesini sağlayacak olan bu kriterler, köylülerin ve çiftçilerin çeşitlilik gösteren ve sürekli olarak evrilen yerel çeşitlerinin endüstri dışında tutulması anlamına gelmektedir.¹⁵⁸

Fikri mülkiyet kanunları, kişilere ya da tüzel kişilere, ama çoğunlukla tohum şirketlerine, bu spesifik karakterleri taşıyan tohumların sahipleri olarak yasal tanınma sağlar. Bu kanunlar uyarınca, tohum üzerindeki hak sahibinin söz konusu tohumların kullanımını, üretimini, takasını ve satışını engelleme hakkı vardır. Bu yasal hak, şirketlerin merkezileşmesinin de önünü açmaktadır. Böylece şirketler, özellikle de büyük şirketler, ciddi bir rekabet ile karşılaşmaksızın sektördeki kâr oranlarını artırabilmektedir. Tohum için uygulanan fikri mülkiyet haklarının iki ana biçimi vardır: Patentler ve bitki çeşitlerinin korunması (PVP). Daha önceki bölümlerde bahsedildiği

¹⁵⁷ African Centre for Biodiversity, *What is a Seed Law*, <https://www.acbio.org.za/en/what-seed-law> (12.11.2019).

¹⁵⁸ LVC ve GRAIN, *Seed Laws that Criminalise Farmers: Resistance and Fightback*, Mart 2015, ss. 9-10.

gibi tohum ve bitki genetik kaynakları üzerindeki patent uygulaması 1930'larda ABD tarafından, bitki çeşitlerinin korunmasına ilişkin uygulamalar ise Batı Avrupa ülkeleri tarafından 1960'larda başlatılmıştır. Patentleme ile bitki çeşitlerinin korunmasına ilişkin sağlanan haklar, bitki ıslahçısı hakları (PBR), arasındaki fark, patentlerin çok daha güçlü bir koruma sağlamasıdır. Patentli bir tohum ya da bitki çeşidi, sahibinin izni olmaksızın kimse tarafından üretilemez, takas edilemez, satılamaz ve üzerinde araştırma yapılamaz. Patentli çeşitlerin kullanımı ancak patent sahibine belirli bir miktar ödeme yaparak satın alınan kullanım hakkı ile mümkündür ki bu durumda dahi kullanım belirli şartlar altında sağlanır. Çiftçiler ya da patentli ürünü satın alan kimseler, bu tohumları yeniden üretmez, üzerinde araştırma yapamaz ve üçüncü şahıslara satamaz. Bitki çeşitlerinin korunmasına yönelik haklarda ise, ıslahçıların kendi ticari çeşitleri üzerindeki hakları, bu çeşitlerin izinsiz ticari amaçlarla üretilmesini engellerken ıslah amaçlı kullanımları önünde engel oluşturmaz. 1978 yılındaki UPOV düzenlemesinde, çiftçilerin de bu korumalı çeşitleri saklama ve yeniden kullanma hakkı vardır. 1991'deki son düzenleme ile korumalı çeşitlerin çiftçiler tarafından bu şekilde kullanımı engellenmiştir.¹⁵⁹ Böylece, Tablo 2'de de görülebileceği gibi, patentleme ile ıslahçı hakları arasındaki fark azalmıştır.

Ticaret ve yatırım anlaşmaları, en iyi şekilde TRIPS örneğinde görülebileceği gibi, ulusal hükümetleri tohum ve bitki genetik kaynakları üzerinde şirketlerin kontrolünü artırmaya zorlayan yasal araçlar işlevini görmektedir. Serbest ticaret anlaşmaları ve iki taraflı ticaret anlaşmaları da ulusal hükümetleri fikri mülkiyet rejimi kurallarını benimsemeye ve ülkelerin kendi kurumsal, yasal çerçevelerini bu doğrultuda düzenlemesini sağlamaya yöneltmektedir. Bir diğer kanun biçimi, bitki sağlığı ve biyogüvenliğe ilişkin standartları belirleyen kanunlardır. Bu kanunlar, yararlı olduğu kadar çiftçiler arası yerel çeşitlerin takası ile ilgili sorunlar da yaratabilmekte ve endüstrinin çıkarlarını korurken küçük çiftçiler için zorluklar çıkarabilmektedir.¹⁶⁰

Küresel Güney'de tohum kanunları ve düzenlemeleri, çoğunlukla yukarıda sözü edilen uluslararası örgütlerin, ticaret anlaşmalarının baskısı ile özellikle 2000'li yılların başlarında hayata geçirilmeye başlanmıştır. TRIPS Anlaşması'nın 27.3(b) Maddesi'nde

¹⁵⁹ LVC ve GRAIN, ss. 10-11.

¹⁶⁰ LVC ve GRAIN, s. 12.

DTÖ üyesi ülkelerin bitki çeşitleri üzerinde patentler, bitki ıslahçı hakları ya da etkili bir sui generis sistem olmak üzere fikri mülkiyet haklarının bir biçimini sağlamaları gerektiği belirtilmiştir. Gelişmekte olan ülkeler için anlaşma tarihinden itibaren beş yıl, az gelişmiş ülkeler için ise on yıl geçiş süresi tanınmış; küresel ekonomik sistemin baskısı sonucunda çoğu ülke bir tür tohum kanununu ya da fikri mülkiyet hakları kanununu yürürlüğe sokmuştur.¹⁶¹

2.3. Tohumun Metalaşmasının ve Tohum Üzerindeki Egemenliğin Neoliberal Dönüşümünün Etkileri

Tohum ve bitki genetik kaynakları üzerindeki metalaşma, kapitalist üretim biçiminin sermayenin kârlılığını ve birikimin sürekliliğini önceleyen mantığının bir sonucu olarak sermaye için yeni bir birikim alanı olarak ortaya çıkmıştır. Bu yeni birikim alanı üzerindeki egemenlik, teknolojik yenilikler ve yasal düzenlemeler ile devletlerin ve çiftçilerin kontrolünden çıkarak uluslararası kurumların ve ulusüstü dev şirketlerin içerisinde yeni aktörler olarak yer aldığı kompleks bir kurumsal çerçevede düzenlenir olmuştur.

Neoliberal mantığın belirleyici olduğu yeni kurumsal çerçeve ile bu alandaki egemenliğin dönüşümü, toplumsal açıdan çeşitli etkiler doğurmuştur. Tektip, standart ve kimyasal girdilere ihtiyaç duyan yeni tohum elde etme teknolojileri, emek üretkenliğini artırıp verimliliği ciddi oranlarda yükseltmesi gibi olumlu etkilerinin yanı sıra binlerce yıllık yerel çeşitlerin kaybolmasına, tarımsal biyoçeşitliliğin tehlikeye girmesine sebebiyet vermiştir. Devlet korumacılığını tasfiye eden neoliberal politikalar sonucu, tohum ıslahı ve dağıtımı kamu sektöründen özel sektöre doğru iş bölümünde değişime ve kamu sektörünün rolünün gerilemesine yol açmıştır. Kamu sektörünün gerilemesi, yasal düzenlemeler ve teknolojik yeniliklerle tohum ıslahının bilimselleştirilmesi ve fikri mülkiyet haklarına tabi olması, bu alanda sermaye yoğunlaşmasını ve merkezileşmesini de beraberinde getirerek dev şirketlerin giderek sektörü domine etmesi ve gücünü artırması sonucunu doğurmuştur. Şirketlerin artan gücü, devletin çiftçi lehine koruyucu politikalarının tasfiyesi ile birlikte çiftçilerin

¹⁶¹ Tamara Wattm, "Seed Laws, Certification and Standardization: Outlawing Informal Seed Systems in the Global South", *The Journal of Peasant Studies*, 2016, s. 10.

durumunu da geriletmiş, yıllardır kendi tohumunu eken ve binlerce tohum çeşidinin geliştirilmesinde rol oynayan çiftçilerin tohum üzerindeki hakları tartışılmaya başlanmıştır. Son olarak ise ortaya çıkan bu toplumsal etkiler sonucu gerek tüketiciler gerek de üreticiler tarafından gıdaya erişim ve tükettiği gıda ile ilgili bilgi ve söz sahibi olma hakkı üzerinden itirazlar yükselmiş; tüketiciler ve üreticiler müşterek kaynakların patentlenmesinin ekolojik ve toplumsal olumsuz etkilerine dikkat çeken toplumsal hareketler ile bu etkilere karşı mekanizmalar oluşturmuşlardır. Aşağıdaki bölümlerde bu etkiler daha detaylı biçimde tartışılacaktır.

2.3.1. Tarımsal Biyoçeşitliliğin Kaybı

Tohumun metalaşmasının ve neoliberal dönüşümün tohum ve bitki genetik kaynakları üzerindeki en önemli etkilerinden birisi, tarımsal biyolojik çeşitlilikteki çarpıcı düşüştür. Biyoçeşitlilik, genetik, tür ve ekosistem düzeylerindeki canlı çeşitliliğidir. Tarımsal biyoçeşitlilik ise, biyoçeşitliliğin bir alt kümesi olup tarım ve gıda üretimine katkısı olan canlı çeşitliliğini ifade etmektedir. Tarımsal biyoçeşitlilik, ıslah edilmiş bitki ve hayvanları, besi hayvanlarını, ormanları, su ürünlerini, ıslah edilmiş türlerin yabani akrabaları türlerini ve “ilişkili biyoçeşitliliği”¹⁶² (örneğin, bitkilerde tozlaşmayı sağlayan arılar, kelebekler gibi) kapsar.¹⁶³

FAO’nun araştırmalarına göre, 1900 ile 2000 yılları arasında tarımsal ürün çeşitliliğinin %75’i kaybolmuştur. 2010 yılında yayımladığı rapora göre ise, yer fıstığı, patates, fasulye gibi tarımsal ürünlerin yabani akrabalarının %22’sinin 2055 yılına kadar iklim değişikliği sebebiyle yok olacağı tahmin edilmektedir.¹⁶⁴ Aynı raporda, tarım ve gıda için bitki genetik kaynaklarının (PGRFA) kaybının, bir diğer adıyla genetik erozyonun, temel nedenleri olarak arazilerin yanlış kullanımı, nüfus baskısı, aşırı otlatma, çevresel bozulma ve değişen tarımsal pratikler gösterilmiştir.¹⁶⁵ FAO’nun 2019

¹⁶² İlişkili biyoçeşitlilik (associated biodiversity), gıda ve tarım sistemlerinin içerisinde ve çevresinde yaşayan ve onların üretimini ve devamlılığını sağlayan çeşitli sayıdaki organizmaları ifade etmektedir. (FAO, *The State of the World’s Biodiversity for Food and Agriculture*, der. J. Belanger ve D. Pilling, FAO Commission on Genetic Resources for Food and Agriculture Assessments, Roma, 2019, s. xxxvii)

¹⁶³ FAO, *The State of the World’s Biodiversity...*, 2019, s. xxxvii.

¹⁶⁴ FAO, “Crop Diversity: Use it or Lose it”, 26 Ekim 2010, Roma, <http://www.fao.org/news/story/en/item/46803/icode/> (12.11.2019).

¹⁶⁵ FAO, *The Second Report on The State of the World’s PGRFA (in brief)*, FAO Commission on GRFA, Roma, 2010, s. 1.

yılında yayımladığı PGRFA'ya ilişkin son raporunda ise, küresel olarak yaklaşık 382 bin damarlı bitki türünün bulunduğu, bunların sadece 6 binden biraz daha fazlasının gıda üretimi için kullanıldığı, 2014 itibariyle iki yüz türden daha azının küresel olarak kayda değer üretim seviyelerine sahip olduğu ve bu türlerin sadece dokuzunun (şeker pancarı, mısır, pirinç, buğday, patates, soya, palm, şeker kamışı ve manyok) mahsul üretiminin %66'dan fazlasını oluşturduğu bilgisine yer verilmiştir. Bu mevcut durum, genetik erozyonu ve genetik kırılganlığı artırmaktadır.¹⁶⁶

Genetik erozyon, “genlerin ve belirli gen kombinasyonlarının, yerel adaptasyonu sağlanmış bitki çeşitleri gibi, kaybını”¹⁶⁷ ifade etmektedir. Genetik kırılganlık ise, “Geniş çapta ekilen bir bitki çeşidinin bir zararlıya, patojene ya da çevresel tehlikeye karşı genetik karakteri sebebiyle duyarlı olmasını ve bunun sonucunda ortaya çıkabilecek geniş ölçekteki mahsul kaybı potansiyelini”¹⁶⁸ tanımlamaktadır. Dolayısıyla FAO raporlarında biyoçeşitliliğin kaybına ilişkin temel nedenler sıralanırken açıkça ifade edilmeyen tarım ve gıda rejiminin bizzat kendisi, dayattığı belirli türlerdeki ve tektip tohumlara ve onların ihtiyaç duyduğu kimyasal girdilere dayalı monokültür tarım modeli, genetik erozyonun ve genetik kırılganlığın temel nedeni olarak ortaya çıkmaktadır. Bunun bir sonucu olarak neoliberal dönüşümle birlikte genetik erozyon ve kırılganlık, genetik çeşitlilik bakımından zengin olan Küresel Güney ülkelerinde artmıştır. FAO'nun 2019 tarihli raporunda belirttiği ve uyardığı üzere, çiftçilerin arazilerinde tektip ürün ekiminin, yani monokültür tarımın, artışa geçmesi çeşitliliğin düşmesini beraberinde getirmekte, gelecekteki biyoçeşitlilik ve gıda güvencesi ile ilgili büyük bir tehdit oluşturmaktadır.¹⁶⁹

2.3.2. Kamu Sektörünün Değişen Rolü

1970'li yıllarda kamu sektörü, bitki bilimi araştırmalarında ve ıslahında dünya genelinde bir hakimiyete sahipken 1980'lerin ortalarından itibaren bu alanda özel sektör güçlenmeye başlamıştır. 1970'lere kadar ABD'de ve diğer sanayileşmiş ülkelerde tarım, kamu sektörüncce yönetilmiş, gelişmekte olan ülkeler de bu kamu sektörü modelini

¹⁶⁶ FAO, *The State of the World's Biodiversity...*, 2019, ss. 114-115.

¹⁶⁷ FAO, *The State of the World's Plant Genetic Resources for Food and Agriculture*, Roma, 1997.

¹⁶⁸ FAO, *The State of the World's PGRFA*, 1997.

¹⁶⁹ FAO, *The State of the World's Biodiversity...*, 2019, s. 115.

benimsemişlerdir. CGIAR ağı da kamu yararını geliştirme paradigmasını istikrarlı bir şekilde dünyada yaymıştır.

1980'lere gelindiğinde ise, gelişmiş ülkelerin çoğunda ulusal kalkınmacı politikalar terk edilerek yerine neoliberal ve monetarist politikalar geçirilmeye başlanmıştır. Bu politikaların, kamu sektörüne olan olumsuz tavrı, kamu sektörünün önemli rol oynadığı tarım ve gıda gibi alanların serbestleştirilmesini ve özelleştirilmesini sağlayarak özel sektörün önünü açmış ve şirketleri güçlendirmiştir. 1960'lardan itibaren tohum ve bitki genetik kaynakları üzerinde fikri mülkiyet haklarının da gelişimi ile birlikte ortaya çıkmakta olan yeni kurumsal çerçeve ve beraberindeki teknolojik gelişmeler, özel sektörün giderek büyümesine hizmet etmiştir.¹⁷⁰ Böylece kamu sektörü, özel sektörü destekleyici alt yapıyı hazırlayan ve araştırmaları yapan araçsal bir işlev ile sınırlandırılmıştır.

2.3.3. Sermayenin Merkezileşmesi ve Şirketlerin Artan Kontrolü

Tohumun metalaşması ve neoliberal dönüşüm, tohum sektöründeki büyük şirketlerin giderek merkezileşmesini ve küçük şirketleri ya yutmasını ya da sektör dışına itmesini beraberinde getirmiştir. 1985 yılında en büyük dört şirket, tohum ve tarım kimyasalları sektörünün sadece %8'ini elinde tutarken kamu sektörünün pasifleştirilmesi, fikri mülkiyet hakları rejiminin sağlamlaştırılması, Küresel Güney ülkelerinin tarım sektörlerini serbest piyasaya açması ve GDO'lu ürünlerin yayılmaya başlaması ile 1990'lardan itibaren sermayenin merkezileşme hareketi hızlı bir gelişim göstermiştir: 2000 yılında en büyük dört şirketin tohum ve tarım kimyasalları sektöründeki payı %18 iken 2018'e gelindiğinde bu oran %70'e çıkmıştır.¹⁷¹

Şekil 2'de gösterildiği gibi, tohum ve tarım kimyasalları sektöründe dört büyük şirket ön plana çıkmaktadır: Dow ve DuPont şirketleri 2015 yılında 130 milyar dolar değerinde bir anlaşma ile birleşmiş, ardından Corteva olarak adlandırılan tarım şirketi dahil olmak üzere üç ayrı şirkete bölünmüştür; ChemChina, 2016 yılında 43 milyar dolara Syngenta'yı satın almıştır; Bayer de aynı yıl Monsanto'yu 63 milyar dolara satın almıştır. Bayer'in tohum ile ilgili alt şirketleri 2018 yılında BASF'a 7 milyar dolara

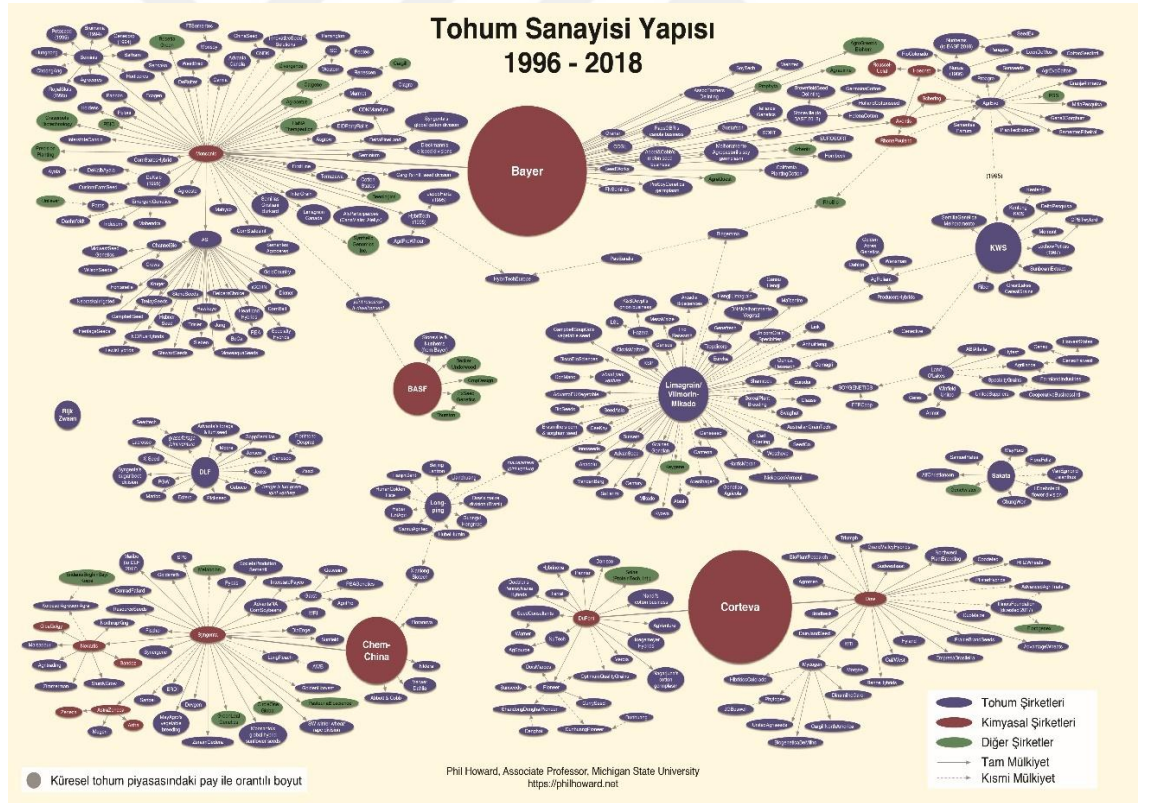
¹⁷⁰ Murphy, ss. 101-102.

¹⁷¹ Carol F. H. Rodriguez, s. 1-2.

satılmıştır. Sonuç olarak, Bayer, Corteva, ChemChina ve Basf'tan oluşan bu dört şirket günümüzde, küresel tohum satışlarının %60'ını gerçekleştirmektedir.¹⁷²

Alt ve üst meta zincirlerini giderek kendi bünyesinde eriten ve yeni teknolojiler aracılığıyla rakiplerini piyasa dışına iten bu dev şirketler, merkezileşmenin yarattığı güçle çiftçiler üzerindeki etkilerini de artırmış ve çiftçilere tohuma erişim koşullarını sözleşme hukuku aracılığıyla dikte eder olmuştur. Bu sözleşmelerde genel itibari ile, tohumu saklamamak, yeniden ekmek ve şirketleri herhangi bir şeyden sorumlu tutmamak gibi lisans koşulları yer almaktadır.¹⁷³ Böylece bu çalışmanın ilk bölümünde belirtildiği gibi sermaye bir taraftan toplumsal üretim araçları ve emek üzerindeki kontrolünü giderek artırmış diğer taraftan da rakiplerini yutarak merkezileşmiştir.

ŞEKİL 2. TOHUM SANAYİSİNDE MERKEZİLEŞME 1996-2018

Kaynak: Phil Howard, <https://philhowardnet.files.wordpress.com/2018/12/Seed2018-1.png?w=720> (12.11.2019).

¹⁷² Phil Howard, *Global Seed Industry Changes Since 2013*, <https://philhoward.net/2018/12/31/global-seed-industry-changes-since-2013/> (12.11.2019).

¹⁷³ Kloppenburg, "Repurposing the Master's Tools...", s.1229.

2.3.4. Çiftçi Hakları

Çiftçi hakları, çiftçilerin tohum ve bitki genetik kaynaklarına özgürce erişimini, bu kaynakları kullanım, takas ve satma hakkını kapsamaktadır ve gıda egemenliğinin temel unsurlarından birisidir.¹⁷⁴ Tohum ve bitki genetik kaynaklarının metalaşması ile gerek teknolojik gerek de fikri mülkiyet hakları aracılığıyla bu kaynaklar üzerindeki çiftçi hakları olumsuz etkilenmiştir. Çiftçiler artık, bu kaynaklardan özgürce yararlanamaz ve onları saklayıp çoğaltamaz olmuştur. Uluslararası alanda fikri mülkiyet hakları rejiminin geliştirilmesi ve üye devletlerin ulusal mevzuatlarını bu uluslararası düzenlemeleri dikkate alarak oluşturmaları istenmiştir. Bunun sonucunda, kimi ülkelerde çıkartılan tohum kanunları ile çiftçilerin kendi tohumları üzerindeki haklarına sınırlandırmalar getirilmiş, bu sınırlandırmaların gözetilmediği durumlar için cezai yaptırımlar da öngörülmüştür. Böylece, yüzyıllara dayanan çiftçilerin tohum üzerindeki hakları, bilgi ve pratikleri geri plana atılarak çiftçiler kriminalize edilmiştir.¹⁷⁵

2.3.5. Gıda Hakkı ve Demokrasisi

Tarımsal biyoçeşitliliğin dolayısıyla yerel çeşitlerin kaybı, kamu kuruluşları ve üniversitelerin özel sektörü destekleyici salt aracı bir role indirgenmesi, dev şirketlerin tohum sektöründen başlayarak tüm bir tarım ve gıda sistemi üzerinde artan kontrolü, üretim araçları elinden alınan ve kamu desteğinden de mahrum bırakılan çiftçilerin haklarının gerilemesi veya yok sayılması sonucunda, toplumun kimi kesimlerinde mevcut neoliberal gıda rejiminin bu olumsuz etkilerine karşı itirazlar yükselmiştir. Kendisi için üretmek isteyen üreticiler ile kültürel alışkanlıklarına, gıda güvenliği ile ilgili endişelerine istinaden gıda tüketmek isteyen tüketiciler gıda hakkı ve demokrasisi altında anaakım rejimin dışındaki alternatiflerin arayışına girmişler, bu alternatiflere ulaşmayı bir gıda hakkı olarak savundukları gibi alternatiflerin yok sayılmasını da gıda demokrasisinin eksikliği olarak nitelendirmişlerdir.

¹⁷⁴ Karine Peschard, "Farmers' Rights and Food Sovereignty: Critical Insights from India", *The Journal of Peasant Studies*, 2014, s. 1.

¹⁷⁵ Dünya üzerindeki tohum kanunları ve getirdikleri sınırlandırmalar için bakınız: GRAIN, Infographic: Seed laws around the world, 23.02.2015, <https://www.grain.org/article/entries/5153-map-seed-laws-around-the-world> (12.11.2019).

Gıda demokrasisinin önde gelen savunucularından biri olan Hindistan'daki Navdanya Hareketi'nin kurucusu Vandana Shiva, neoliberal gıda rejiminin bir tür “gıda totalitarizmi” yaratarak tüm dünya insanlarına kültürel farklılıklarını, önceliklerini ve alışkanlıklarını, güvenlik ile ilgili endişelerini bir kenara bırakıp tektip tohumlara dayanan aynı tür gıdalarla beslenmesini dayattığını iddia etmektedir. Shiva, böyle bir dayatma biçiminin halkların gıda haklarının gaspı olduğu gibi kendi gıda üretim ve tüketimleri ile ilgili bilgi ve söz sahibi olma haklarının yani demokratik haklarının da yok sayılması anlamına geldiğini ifade eder. Bu hak gaspının önüne geçilmesi için ise, ekolojik döngülerle uyumlu ve tarımsal biyoçeşitliliği tehlikeye atmayan bir gıda rejiminin benimsenmesi, bir diğer ifadeyle mevcut olan gıda rejiminin demokratikleştirilmesi, çiftçilerin, tüketicilerin haklarını da gözetmesi gerekmektedir.¹⁷⁶

¹⁷⁶ Vandana Shiva, *Çalınmış Hasat: Küresel Gıda Soygunu*, Bgst Yayınları, İstanbul, 2016, ss. 28-29.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KARŞI HAREKET OLARAK KORUYUCU DÜZENLEMELER, TOHUM EGEMENLİĞİ VE MÜŞTEREKLEŞTİRME PRATİKLERİ

Karşı hareket kavramı, on dokuzuncu yüzyılda gelişen serbest piyasa mekanizmasının ve onun esasen meta olmayan emek, doğa ve doğal kaynakları metalaştırmasının toplumsal etkilerine karşı, Polanyi'nin serbest piyasa mekanizmasının aksine kendiliğinden geliştiğini ifade ettiği, toplumun kendini koruyucu mekanizmalarını tanımlamaktadır. Dünya üzerindeki canlı hayatının devamı için kritik önem taşıyan tohum ve bitki genetik kaynakları üzerindeki metalaşma ve neoliberal dönüşüm de bir önceki bölümde açıklanan toplumsal etkilere karşı benzer bir karşı hareketin gelişmesini tetiklemiştir.

Söz konusu toplumsal etkilere karşı ulusüstü, uluslararası, ulusal ve yerel düzeylerde koruyucu düzenlemeler, tohum egemenliği ve müşterekleştirme pratikleri geliştirilmiştir. Bu karşı hareketler, uluslararası örgütler tarafından devletlerin taraf olarak imzaladığı tarımsal biyoçeşitliliği ve genetik kaynakları korumaya yönelik anlaşmalar ve düzenlemelerden La Via Campesina ve Navdanya gibi toplumsal hareketler tarafından ortaya konan tohum egemenliği ve tohum özgürlüğü yaklaşımlarına, uluslararası sistemin anaakım söylem ve politikaları dışında hareket eden devletlerin gıda ve tohum egemenliği yaklaşımlarını benimseyen yasal düzenlemelerinden toplumsal hareketlerden etkilenecek tohum ve genetik kaynaklara erişim üzerindeki mülkiyet ilişkilerini teknik düzeyde yeniden ele alan ve onları korumalı müştereklere çeviren pratiklere, sivil toplum kuruluşlarının farkındalık çalışmaları, yerel tohum bankaları, kütüphaneleri ve takas ağları oluşturma gibi müşterekleştirme pratiklerini kapsamaktadır.

Bu bölümde, öncelikle uluslararası örgütler tarafından oluşturulan tarımsal biyoçeşitliliği koruma amaçlı uluslararası düzenlemelere yer verilecektir. Bu düzenlemeler, 1990'ların başında imzaya açılan BM Biyoçeşitlilik Sözleşmesi (CBD), onu takip eden Cartagena ve Nagaya Protokolleri ile 2001 yılında imzaya açılan Gıda ve Tarım için Bitki Genetik Kaynakları Uluslararası Anlaşması (ITPGRFA)'dır. İkinci alt bölümde, tohum ile ilgili iki büyük toplumsal hareket olan La Via Campesina'nın tohum egemenliği ve Navdanya Hareketi'nin tohum özgürlüğü yaklaşımlarına yer

verilecektir. Sonraki bölümde, gıda egemenliği ve tohum egemenliği yaklaşımlarını benimseyen devletlerin yasal düzenlemelerine ilişkin örnekler ele alınacaktır. Dördüncü bölümde, açık kaynaklı yazılım hareketinden etkilenerek ortaya konan Kuzey Amerika çıkışlı Açık Kaynaklı Tohum İnisiyatifi ve korumalı müşterekler savunusu incelenecektir. Ardından tohum ve bitki genetik kaynaklarının korunması ile ilgili öne çıkan sivil toplum kuruluşlarına, tohum bankaları, kütüphaneleri ve takas ağlarına yer verilecektir. Son bölümde, tüm bir tez çalışması boyunca anlatılan tohum ve bitki genetik kaynakları üzerindeki neoliberal dönüşüm ve karşı hareket arasındaki ilişki biyolojik çeşitlilik açısından zengin bir Küresel Güney ülkesi olan ve 2000’li yılların başında bu dönüşüme dahil olan Türkiye üzerinden örneklendirilecektir.

3.1. Tarımsal Biyoçeşitliliği Koruma Amaçlı Uluslararası Düzenlemeler

Tarımsal biyoçeşitliliğin ve onun altında yer alan tohum ve bitki genetik kaynaklarının korunması, tarımsal gıda üretiminin ve canlı hayatının devamı için temel bir önem teşkil etmektedir. Tarımsal biyoçeşitliliğin devamı ayrıca tohum sanayisi için de sektörün varlığını sürdürebilmesi açısından zorunludur. Bu nedenle, bir taraftan tohum ve bitki genetik kaynaklarının metalaştırılması ve piyasa mekanizması tarafından standardize edilmesi söz konusu iken diğer taraftan da bu kaynakların korunması için uluslararası düzenlemeler yapılmıştır. Bu amaçla, Birleşmiş Milletler Çevre Programı (UNEP) tarafından Biyoçeşitlilik Sözleşmesi ve onu takip eden yıllarda Cartagena ve Nagoya Protokolleri; FAO tarafından da Gıda ve Tarım için Bitki Genetik Kaynakları Uluslararası Anlaşması hazırlanmıştır.

3.1.1. Biyoçeşitlilik Sözleşmesi (CBD), Cartagena ve Nagoya Protokolleri

UNEP tarafından hazırlanan Biyoçeşitlilik Sözleşmesi, 29 Aralık 1993 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Sözleşmenin üç temel hedefi vardır: Biyolojik çeşitliliğin korunması, biyolojik çeşitliliğin bileşenlerinin sürdürülebilir kullanımı, genetik kaynaklardan yararlanılması sonucu ortaya çıkan faydaların adil ve hakkaniyete uygun paylaşımı.¹⁷⁷ CBD, imzacı tarafları kendi yasalarını sözleşme ile uyumlulaştırma konusunda serbest bırakan bir çerçeve anlaşmadır. Sözleşmenin taşıdığı önem,

¹⁷⁷ CBD, *About the Convention*, <https://www.cbd.int/intro/> (12.11.2019).

devletlerin kendi genetik kaynakları üzerindeki egemenliğinin açık bir biçimde yeniden kabul edilmesidir.¹⁷⁸

Sözleşmenin 15. Maddesi'nin birinci bendinde, "devletlerin kendi doğal kaynakları üzerindeki egemen haklarının tanındığı" belirtilirken "genetik kaynaklara erişim ile ilgili karar yetkisinin ulusal hükümetlere ve ulusal mevzuata tabi olduğu",¹⁷⁹ ifade edilmiştir. Hemen ardından gelen ikinci bentte ise, " tarafların genetik kaynakların çevre açısından uygun kullanımları için erişimi karşılıklı kolaylaştırmaları ve sözleşmenin hedeflerine aykırı kısıtlamalar getirmemeleri"¹⁸⁰ eklenmiştir. Aynı maddenin beşinci bendine göre, "genetik kaynaklara erişim, kaynakları sağlayacak olan tarafın önceden bilgilendirilmiş onayına tabidir".¹⁸¹ Yedinci bentte ise, " tarafların genetik kaynakların ticari ya da diğer amaçlarla kullanımından doğan faydalardan, araştırma ve geliştirme sonuçlarından tarafların adil ve hakkaniyete uygun bir şekilde yararlanması ve bu fayda paylaşımının karşılıklı olarak üzerinde anlaşılan koşullar üzerinden olması gerektiği"¹⁸² belirtilmiştir.

CBD'nin 8. ve 9. Maddeleri'nde genetik kaynakların korunmasına ilişkin in-situ (yerinde) ve ex-situ (uzaktan) koruma yöntemlerine ilişkin hükümlere yer verilmiştir. Buna göre, in-situ koruma, "kendi doğal çevrelerinde yaşayabilen popülasyonların, ekosistemlerin ve doğal habitatların ayırt edici özelliklerini geliştirdikleri çevre içerisinde korunması"¹⁸³dır. Ex-situ koruma, "biyolojik çeşitliliğin bileşenlerinin kendi doğal habitatları dışında korunması"¹⁸⁴dır. Tohum depoları, bankaları, kütüphaneleri gibi uygulamalar ex-situ korumaya örnek oluştururken çiftlik koşullarında yerel çeşitlerin çiftçiler tarafından sürekli olarak yeniden ekildiği koruma biçimi in-situya örnek oluşturmaktadır. Sözleşmenin 8. Maddesi, biyoçeşitliliğin korunması için in-situ korumaya ve yerel bilginin korunmasına olan ihtiyacı ve ex-situ korumanın tek başına yeterli olmadığını kabul etmektedir.¹⁸⁵ Bu, aynı zamanda çiftçiliğin ve yerel bilgi ile

¹⁷⁸ Tansey, *Food Security, Biotechnology and IP*, s. 9.

¹⁷⁹ UN, *Convention on Biological Diversity*, 1992, s.9.

¹⁸⁰ CBD, s. 10.

¹⁸¹ CBD, s. 10.

¹⁸² CBD, s. 10.

¹⁸³ CBD, s. 4.

¹⁸⁴ CBD, s. 3.

¹⁸⁵ Tansey, s. 9.

pratıkların devam etmesinin, genetik erozyonun ve kırılganlığın önlenmesi için gerekliliğini göstermesi açısından önemlidir.

CBD'ye ek olarak 2003 yılında Biyogüvenlik üzerine Cartagena Protokolü ve 2014 yılında da Genetik Kaynaklara Erişim ve Ortaya Çıkan Faydaların Adil ve Hakkaniyete Uygun Paylaşımı üzerine Nagoya Protokolü yürürlüğe sokulmuştur. Cartagena Protokolü'nün amacı, "biyolojik çeşitliliğin korunması ve sürdürülebilir kullanımı üzerinde olumsuz etkileri olabilecek modern biyoteknoloji kaynaklı modifiye edilmiş canlı organizmaların kullanımı, işlenmesi ve güvenli transferi konusunda yeterli düzeyde koruma sağlanmasına katkıda bulunmak; ayrıca insan sağlığı için risklerin de hesaba katılması ve özellikle sınır aşan hareketlere odaklanması"dır.¹⁸⁶ Nagoya Protokolü'nün amacı ise, "genetik kaynakların kullanımından kaynaklanan faydaların adil ve hakkaniyete uygun bir şekilde paylaşılması"dır. Bu paylaşım, "genetik kaynaklara erişim ve ilgili teknolojilerin transferi ile söz konusu kaynaklar üzerindeki tüm hakların ve teknolojilerin dikkate alınarak uygun şekilde finanse edilmesini, biyolojik çeşitliliğin korunmasına ve bileşenlerinin sürdürülebilir kullanımına katkıda bulunulmasını kapsamakta"dır.¹⁸⁷

3.1.2. Gıda ve Tarım için Bitki Genetik Kaynakları Uluslararası Anlaşması (ITPGRFA)

FAO tarafından hazırlanan Gıda ve Tarım için Bitki Genetik Kaynakları Uluslararası Anlaşması, 2001 yılında imzaya açılmıştır. "Uluslararası Tohum Anlaşması" olarak da adlandırılan anlaşmanın amacı, "sürdürülebilir tarım ve gıda güvencesi için, CBD ile uyumlu olacak şekilde, gıda ve tarım için bitki genetik kaynaklarının sürdürülebilir kullanımı ve korunması ile bunların kullanımlarından doğan faydaların adil ve hakkaniyetli paylaşımı" olarak tanımlanmıştır.¹⁸⁸ ITPGRFA, çiftçi haklarını, bitki genetik kaynaklarına erişim için çok taraflı bir sistemi ve fayda paylaşımını odağına alması bakımından önemlidir.

¹⁸⁶ UN, *Cartagena Protocol on Biosafety to the Convention on Biological Diversity*, Montreal 2000, s. 3.

¹⁸⁷ UN, *Nagoya Protocol on Access to Genetic Resources and the Fair and Equitable Sharing of Benefits Arising from their Utilization to the Convention on Biological Diversity*, 2011, S. 4.

¹⁸⁸ FAO, *A Global Treaty for Food Security and Sustainable Agriculture: ITPGRFA*, Roma, 2009, s. 2.

Anlaşmada çiftçi hakları; bitki genetik kaynakları ile ilgili geleneksel bilginin korunmasını; bu kaynaklardan doğan faydalara çiftçilerin de eşit bir şekilde katılma hakkını; bitki genetik kaynaklarının sürdürülebilir kullanımı ve korunması ile ilgili meseleler üzerine ulusal düzeyde karar yapım süreçlerine katılma haklarını kapsamaktadır.¹⁸⁹ Ne var ki başlangıçta, mevcut uluslararası düzenlemelerdeki gıda demokrasisi açısından eksik olan noktaları tamamlamak ve dengelemek adına imzaya açılan anlaşmanın son versiyonu, çiftçilerin haklarını ulusal mevzuata tabi kılan, çok taraflı sistem içerisinde genetik materyalden türetilmiş hatların patentlenmesine izin veren, fayda paylaşımı için işler ve yasal olarak savunulabilir bir çerçeve sağlamakta başarısız olan bir anlaşmaya evrilmiştir.¹⁹⁰ Dolayısıyla, anlaşma amacından sapmış ve çiftçi hakları retoriği dışında uygulamada bir değişiklik getirmemiştir. Yine de, Bolivya, Filipinler, Hindistan ve diğer bazı ülkeler ulusal yasalarında çiftçi haklarını destekleyici düzenlemelere yer vermektedir.

3.2. Toplumsal Hareketlerin Tohum Egemenliği Yaklaşımları: La Via Campesina ve Navdanya Hareketi

İspanyolca'da "köylü yolu" anlamına gelen La Via Campesina (LVC), dört kıtadan, kadın ve erkek olmak üzere, bir grup çiftçi temsilcisi tarafından 1993 yılında Belçika'nın Mons şehrinde kurulmuştur. Kuruluş amacı, küresel tarım politikaları ve sektörüne karşı çiftçiler tarafından ortak bir vizyon geliştirilmesi ve bunun savunulması için mücadele edilmesidir. Özellikle küçük ölçekli üretici örgütleri, kendi seslerini duyurmak ve hayatlarını etkileyen kararlara doğrudan katılmak istedikleri için böyle bir oluşuma yönelmişlerdir.¹⁹¹

Günümüzde LVC, beş kıtadan 81 ülke içerisindeki 182 yerel ve ulusal örgütü kapsayan ve yaklaşık 200 milyon çiftçiyi temsil eden uluslararası bir örgüt ve taban hareketidir. Hareket kendisini, "otonom, çoğulcu, çokkültürlü, sosyal adalet talebi bakımından politik ancak herhangi bir siyasi partiden bağımsız" olarak tanımlamaktadır. LVC, temsil ettiği köylüler, küçük ve orta ölçekli çiftçiler,

¹⁸⁹ FAO, *ITPGRFA*, ss. 12-13.

¹⁹⁰ Kloppenburg, "Repurposing the Master's Tools...", s.1233.

¹⁹¹ LVC, *The International Peasant's Voice*, <https://viacampesina.org/en/international-peasants-voice/> (12.11.2019).

topraksızlar, kırsaldaki kadınlar, gençler ve yerliler olmak üzere farklı gruplar arasında güçlü bir birlik ve dayanışma duygusu inşa etmeyi amaçlamakta; toplumsal ilişkileri ve doğayı tahrip ettiğini iddia ettiği şirket tarımına karşı gıda egemenliğini ve köylü tarımını savunmaktadır. LVC, üç ana mücadele hattı etrafında örgütlenmiştir: Gıda egemenliği savunusu, toprak ve tarımsal reform mücadelesi; endüstriyel tarıma karşı ekolojik tarımın desteklenmesi ve yerli tohumların savunusu; köylü haklarının desteklenmesi ve köylülerin kriminalize edilmesine karşı mücadele.¹⁹²

Gıda egemenliği kavramı ilk kez, 1996 yılındaki Dünya Gıda Zirvesi'nde, FAO'nun gıda güvencesi kavramının yetersizliğine karşılık LVC tarafından ortaya atılmış ve daha sonra da hareketin gıda ve tarım sistemlerine yaklaşımının genel çerçevesini oluşturmuştur. LVC, gıda egemenliği yaklaşımını şu şekilde tanımlamaktadır:

Gıda egemenliği, halkların sürdürülebilir yöntemlerle üretilen sağlıklı ve kültürel açıdan uygun gıdaları kullanma ve kendi gıda ve tarım sistemlerini tanımlama haklarıdır. Gıda egemenliği, topluluklara ve çevrelerine yarar sağlayan küçük ölçekli sürdürülebilir bir üretim modeli geliştirir; yerel gıda üretimine ve tüketimine öncelik verir, bir ülkeye yerel üreticilerini ucuz ithalattan koruma ve kendi üretimini kontrol etme hakkı verir. Toprakların, arazilerin, suyun, tohumların, besi hayvanlarının ve biyoçeşitliliğin kullanım ve yönetim haklarını şirketlere değil, gıdayı üretenlerin eline veren gerçek bir toprak ve tarımsal reformu kapsar.¹⁹³

Yukarıdaki gıda egemenliği yaklaşımı incelendiğinde LVC'nin gıda egemenliğinin halihazırda tohum egemenliğini de kapsadığı görülecektir. 2011 yılında yayımladığı *Bali Tohum Bildirisi*'nde hareket, biyoçeşitliliğin devamı ve tohum endüstrisi tarafından gasp edilen çiftçi haklarına karşı köylü tohumlarına sahip çıkılması çağrısında bulunmuştur. Bildiri'de tüm dünyada çiftçilerin, "tohum üzerinde kontrol kurmaya çalışılan bir savaşın kurbanları" olduğu, yerel tarımsal sistemlerin tohum üzerinde kontrol kurmaya çalışan tohum ve kimyasal endüstrileri tarafından tehdit altında olduğu ifade edilmektedir.¹⁹⁴ Buradan hareketle tohum egemenliğini, kısaca "halkların,

¹⁹² LVC, The International Peasant's Voice, <https://viacampesina.org/en/international-peasants-voice/> (12.11.2019).

¹⁹³ LVC, The International Peasant's Voice, <https://viacampesina.org/en/international-peasants-voice/> (12.11.2019).

¹⁹⁴ LVC, *The Bali Seed Declaration*, 2011, <https://climateandcapitalism.com/2011/03/20/la-via-campesina-the-bali-seed-declaration/> (12.11.2019)

çiftçilerin tohum üzerindeki kontrolü” olarak tanımlamak mümkündür. LVC, tohum üzerindeki kontrolün mevcut neoliberal gıda rejimine bırakılmaması için küresel kampanyalar ve köylü tohum takas etkinlikleri düzenlemekte, agroekoloji okulları kurmakta, tohum ve çiftçilerin tohum üzerindeki hakları ile ilgili uluslararası anlaşmaları takip ederek, bu anlaşmaların gıda demokrasisi uyarınca sadece anaakım söylem ve pratikleri, şirketleri değil, çiftçileri ve çiftçi haklarını da kapsamaları için baskı mekanizması yaratmaya çalışmaktadır.¹⁹⁵

Navdanya Hareketi, Vandana Shiva’nın öncülük ettiği, 1987 yılında kurulmuş olan Hindistan’ın 22 eyaletine yayılmış tohum saklayıcıları ve organik üreticilerden oluşan bir ağdır.¹⁹⁶ Navdanya Hareketi’nin başlıca amacı, tohum, gıda ve su egemenliğini savunarak küçük ölçekli üreticilerin refahını sağlamaktır. Bu doğrultuda, TRIPS ve diğer anlaşmalar, düzenlemeler ile biyoçeşitliliğin ve geleneksel bilgilerin özel mülkiyete dönüştürülmesine yol açan tohumlar ve yaşam formları üzerindeki patentlere direnmeyi amaç edinmiştir. Bir müşterek olarak biyoçeşitliliğin savunusunu yaparken mevcut neoliberal gıda rejimine karşı alternatifler de geliştirmektedir.¹⁹⁷ Navdanya, Hindistan sınırları içerisinde tam 122 topluluk tohum bankasının kuruluşuna yardımcı olmuştur. Yirmi yıllık süreçte 9 milyonun üzerinde çiftçiye tohum egemenliği, gıda egemenliği ve sürdürülebilir tarım konularında eğitmiştir. Hindistan’daki en büyük doğrudan pazarlama ve adil ticaret ağını oluşturmuştur. Kuzey Hindistan, Doon Valley’deki organik çiftliğinde biyoçeşitliliğin korunması üzerine Tohum Okulu-Yeryüzü Üniversitesi adında bir öğrenme merkezi kurmuştur.¹⁹⁸

Navdanya’nın tohum özgürlüğü yaklaşımı, tohum üzerindeki fikri mülkiyet rejimine karşı tohumların özgür olduğunu, ekolojik olarak kendi kendilerini üretebildiklerini; aynı zamanda da ekonomik anlamda çiftçilerin onlar sayesinde ek ödeme yapmadan geçimliklerini üretebildiklerini ifade etmektedir. Geliştirilen yeni teknolojiler ve 1990’lardan itibaren getirilen fikri mülkiyet hakları, tohumun özgürlüğünü ortadan kaldırarak onu metalaştırma ve şirket kârlılığının aracı haline

¹⁹⁵ Tohumlar İçin Küresel Kampanya Çağrısı, 26 Ekim 2018, <https://www.karasaban.net/tohumlar-icin-kuresel-kampanya/> (12.11.2019).

¹⁹⁶ Navdanya, <http://www.navdanya.org/site/> (12.11.2019).

¹⁹⁷ Navdanya, <http://www.navdanya.org/site/component/content/article?id=619> (12.11.2019).

¹⁹⁸ Navdanya, <http://www.navdanya.org/site/index.php> (12.11.2019).

getirme işlevi görmüştür.¹⁹⁹ Bu dönüşüme karşı Navdanya, tohum özgürlüğünü ve çiftçilerin tohum üzerindeki haklarını yani tohum egemenliğini savunmaktadır.

Jack Kloppenburg, LVC ve Navdanya'nın tohum egemenliği ve tohum özgürlüğü yaklaşımlarındaki ortak olan dört temel boyutu şöyle sıralamaktadır: Tohumu saklama ve yeniden ekme hakkı, tohumu paylaşma hakkı, yeni çeşitlerin geliştirilmesinde tohumu kullanma hakkı, tohum ile ilgili politika yapım süreçlerine katılım hakkı. Kloppenburg'a göre her iki hareket de çift yönlü bir mücadele vermektedir: Bir taraftan neoliberal gıda rejiminin saldırılarına karşı koymak diğer taraftan geçici olarak bile olsa alternatifler geliştirmek. Bu alternatifler ise, yukarıda da belirtildiği gibi, topluluk tohum saklama ve takası, tohum bankaları kurmak, ekolojik tarım ve katılımcı ıslah yöntemlerine başvurmak olarak ortaya çıkmaktadır. Bu alternatiflerin yanı sıra, LVC çiftçi haklarının tanınması için yoğun çaba sarf etmektedir. ITPGRFA'nın yarattığı hayal kırıklığı sonrasında LVC, köylü hakları ve kırsal alanda yaşayan diğer insanların hakları üzerine BM içerisinde yeni bir sözleşmenin kabulü için çaba göstermektedir.²⁰⁰

3.3. Gıda ve Tohum Egemenliğini Benimseyen Devletlerin Yasal Düzenlemeleri

TRIPS Anlaşması'nın 27.3(b) maddesine göre, üye devletler bitki genetik kaynaklarını patentlemenin dışında bırakabilme hakkına ancak bitki genetik kaynaklarına ilişkin kendilerine özgü (sui generis) bir koruma mekanizması geliştirmeleri halinde sahiptir. Genetik çeşitlilik açısından zengin, gelişmekte olan ya da azgelişmiş Küresel Güney ülkelerinde, tohum ve bitki genetik kaynakları üzerindeki egemenlik ve çiftçi haklarına ilişkin yasal düzenlemeler bakımından farklılıklar da böylece ortaya çıkmıştır. Kimi ülkelerde konuya ilişkin yasal düzenlemeler anaakım düzenlemelerden radikal bir biçimde farklılaşan gıda ve tohum egemenliği odaklı bir çerçeveye sahipken kimi ülkelerde ise daha yumuşak koruyucu önlemleri içermektedir. Aşağıda, farklı Küresel Güney ülkelerinden tohum ve bitki genetik kaynaklarının

¹⁹⁹ Navdanya, *Seed Freedom Report*, <http://www.navdanya.org/site/living-seed/seed-freedom> (12.11.2019).

²⁰⁰ Kloppenburg, ss.1234-1236.

korunması, bu kaynaklar üzerindeki egemenlik ve çiftçi haklarına ilişkin yasal düzenleme örnekleri sunulacaktır.

Gıda egemenliği ve tohum egemenliğini benimseyen ve bunu ulusal yasalarına da taşıyan devletlerden birisi Bolivya Çokuluslu Devleti'dir. Bolivya Anayasası, Toprak Ananın Haklarına İlişkin 71 Sayılı Kanun (Law No 71 of Rights of Mother Earth), 300 Sayılı Toprak Ana Çerçevesi ve İyi Yaşam İçin Bütünleşik Kalkınma Kanunu (Law No 300 Framework of Mother Earth and Integral Development to Live Well), 144 Sayılı Tarımsal Üretken Topluluk Devrimi Kanunu, yaşam sistemlerine bütünleşik bir yaklaşıma, biyoçeşitliliğe, yerli halkların, köylülerin haklarına ve geleneksel bilgisine dayanan hükümler içermektedir. Bu yasaların temel unsurları, Bolivya Hükümeti'nin FAO'nun ITPGRFA'nın 9. Maddesi'nin konusunu oluşturan çiftçi haklarına ilişkin ülkenin mevcut durumunu özetlemek amacıyla kuruma gönderdiği raporda²⁰¹ özetlenmektedir. Rapora göre, Bolivya'nın yukarıda sıralanan ulusal yasaları, yerli ulusların ve yerli köylü halklarının haklarını tanımakta ve sahip oldukları geleneksel bilginin kullanımı ile ilgili ortaya çıkan faydalardan yararlanma haklarını korumaktadır. Bu toplulukların sahip oldukları bilgilerin, değerlerin ve kültürlerinin devam ettirilmesi bu yasalara göre devlet sorumluluğundadır.

300 Sayılı Toprak Ana Kanunu, çevresel fonksiyonlar, doğal süreçlerin ya da bileşenlerin ve yaşam sistemlerinin metalaştırılmasına karşı kesin kısıtlamalar getirmektedir. Tohumların, genetik kaynakların ve onların doğal süreçlerinin metalaştırılması, tohumlar ve geleneksel bilgiler üzerinde patentleme engellenmiştir. 300 Sayılı ve 144 Sayılı Kanunlar, devlete biyoçeşitliliği korumak adına biyokorsanlığın, genetik materyalin yasa dışı transferinin, tohum ve gıda üretimi üzerinde tekelleşme ve oligopolleşmenin engellenmesi sorumluluğunu vermektedir. 300 Sayılı Kanun, ayrıca, küçük ölçekli çiftçilerin yaşam sistemlerinin güçlendirilmesi ve yeniden değer görmesini kapsar. Mevcut yasalar çerçevesinde, yerel tohumların yeniden kullanımı, korunması ve çoğaltılması, biyoçeşitliliği koruyan üretim sistemlerinin teşvik edilmesi, kendi tohumunu kullanma hakkının korunması, küçük ölçekli çiftçiler ve yerli

²⁰¹ Bolivya Çokuluslu Devleti, *Normativa y Ejemplos de Iniciativas en el Estado Plurinacional de Bolivia Relevantes a los Derechos de los/as Agricultores/as*, 02.07.2018, http://www.fao.org/fileadmin/user_upload/faoweb/plant-treaty/submissions/FRs_Bolivia.pdf (12.11.2019).

halklar tarafından üretimi ve geliştirilmesi, topluluklar arası tohum takası ve topluluk tohum bankaları, iyi kalite tohum üretimi için tohum alanları oluşturulması desteklenmektedir.

Ekvador Cumhuriyeti, Bolivya gibi gıda ve tohum egemenliğini benimsemiş ve bu yaklaşımı ulusal yasalarına da yansıtmış olan bir diğer Güney Amerika ülkesidir. Ekvador Anayasası'nın gıda egemenliğine ilişkin 281. Maddesi'ne göre devlet, tarımsal biyoçeşitliliğin ve onunla ilişkili geleneksel bilgilerin kurtarılmasını, korunmasını; tohumların kullanımını, korunmasını ve serbestçe takasını desteklemektedir. Ulusal Meclis tarafından onaylanan Gıda Egemenliği Kanunu'nda bu ifade daha da güçlendirilmiş ve devletin "tohumları kullanma ve saklama hakkını garanti altına aldığı, tohumların takasını desteklediği" belirtilmiştir. Bu kanunlar ve gıda egemenliği politikası, ülkenin kalkınma planlarında da yer almakta; üniversiteler, araştırma enstitüleri, tohum bankaları bu planların yürütülmesinde rol almaktadır.

Ekvador, uluslararası düzeyde de gıda ve tohum egemenliğini, çiftçi haklarını destekleyen bir dizi düzenlemeyi imzalamıştır. Milenyum Kalkınma Hedefleri ışığında, Ekvador'daki çevresel bozulmanın (ormansızlaşma ve doğal alanların kaybının) ve monokültür tarım uygulamalarından kaynaklanan toprak kayıplarının azaltılması amaçlanmaktadır. Bu doğrultuda 2017 yılında çıkarılan Tarımsal Biyoçeşitlilik, Tohum ve Sürdürülebilir Tarım Kanunu'nun 20. Maddesi, Tarımsal Biyoçeşitlilik Biyo-Bilgi Merkezleri oluşturulması ile ilgilidir. Özerk yerel yönetimler, kamu araştırma enstitüleri ve üniversiteler ile koordinasyon içerisinde kurulacak araştırma merkezleri finanse edilecek ve desteklenecektir. Merkezlerin amacı, tohumların korunması, çoğaltılması, katılımcı araştırmalar yürütülmesi, eğitimler düzenlenmesi, teknoloji transferi olarak belirlenmiştir. Bu merkezlerin, öncelikle tarımsal biyoçeşitlilik açısından önemli alanlarda geliştirilmesi planlanmaktadır.²⁰²

Bolivya ve Ekvador gibi gıda egemenliği ve tohum egemenliği yaklaşımını benimseyen "radikal" örnekler olduğu gibi, mevcut anaakım sistem ile tohum egemenliği ve çiftçi hakları arasında bir orta yol yaratmaya çalışan yasal düzenlemeler oluşturan devletler de vardır. Bu örneklerden bir tanesini de Filipinler oluşturmaktadır.

²⁰² Ekvador Cumhuriyeti, *Implementación Derechos Del Agricultor – Ecuador*, 08.07.2019, <http://www.fao.org/3/ca4133en/ca4133en.pdf> 8 (12.11 2019).

Yeşil Devrim'in yayıldığı uluslararası tarımsal araştırma merkezlerinden (IARCs) birisi olan Uluslararası Pirinç Araştırma Enstitüsü'nün 1960 yılında Filipinler'de kurulması, ülkeyi devrimin merkez üslerinden birisi yapmanın yanı sıra hibritleştirme, monokültür ve standardize ürünlerin yerel çeşitlerin yerini almasının ardından ülkenin yerli tarımsal biyoçeşitliliğini tahrip ederek önemli miktarda yerel çeşidin kaybolmasına neden olmuştur.²⁰³ FAO'ya sunduğu ülke raporunda Filipinler Hükümeti mevcut durumu şöyle özetlemektedir:

Sonuç olarak, ülkenin tarımsal biyoçeşitliliğinin küresel olarak önem taşıyan büyük bir bölümü kaybedildi. Birçok yerli ve endemik çeşit, neslinin tükenmesi tehlikesiyle karşı karşıya kaldı. Günümüzde geleneksel çeşitlerin yetiştirilmesi, Filipin dağlarındaki bazı alanlarla sınırlıdır, ova tarım sistemlerinde ise standartlaşmış monokültürler ve tarımsal biyoçeşitliliğin korunmasına uygun olmayan tarımsal uygulamalar hakimdir. Var olan geleneksel çeşitlerin sosyo-ekonomik ve kültürel değeri yeterince karşılanmamıştır. Geleneksel çeşitlerden elde edilen, üstün besin değeri, kültürel önem, zararlılara, istilacı türlere ve aşırı hava olaylarına karşı yüksek direnç gibi faydalar göz ardı edilmiştir. Politika yapımcılar ve tüketiciler arasındaki bilgi ve farkındalık eksikliği, geleneksel tarımsal çeşitliliğin ve gıda ve tarım için genetik kaynakların yanlış değerlendirilmesine yol açmıştır. Dolayısıyla, bu geleneksel mahsullerin değeri piyasa fiyatlarına ve tüketici memnuniyetine yeterince yansımamakta ve politik düzeyde uygun bir şekilde dikkate alınmamaktadır. Bunun neticesinde, bu biyolojik kaynakların yeterince değer görmemesi, çiftçileri ve yerel toplulukları bitki genetik kaynaklarını etkili bir şekilde koruma ve sürdürme ile bu kaynaklara ilişkin haklarını öğrenme konularında engelleyerek bariyerler yaratmıştır.²⁰⁴

Filipinler Hükümeti, 2002 yılında çıkardığı Bitki Çeşitlerini Koruma (PVP) Kanunu'nda yukarıda özetlenen mevcut durumun bilinci ile ıslahçı haklarını tanıırken bu hakların küçük ölçekli çiftçilerin tohum saklama, kullanma, takas etme, paylaşma veya satma gibi geleneksel haklarını ihlâl etmesine izin vermemiş ve küçük ölçekli çiftçilerin tohum ve bitki genetik kaynakları üzerindeki haklarını korumuştur. Buna ilaveten, kanun çiftçi topluluklarını ve örgütlerini yerel olarak ıslah edilmiş çeşitlerin geliştirilmesi konusunda da cesaretlendirmektedir.²⁰⁵

²⁰³ Filipinler, *Template for Submission of Measures, Best Practices and Lessons Learned from the Realization of Farmers' Rights as Set out in Article 9 of the International Treaty*, 27.07.2019, <http://www.fao.org/3/ca4166en/ca4166en.pdf> (12.11.2019).

²⁰⁴ Filipinler, s.4.

²⁰⁵ Filipinler, s. 18.

3.4. OSSİ: Açık Kaynaklı Tohum İnisyatifi ve Korumalı Müşterekler

Açık Kaynaklı Tohum İnisyatifi (Open Source Seed Initiative-OSSI), Küresel Güney'deki örneklerden farklı olarak büyük oranda ABD'deki kamu ıslahçılarının bir araya gelerek açık kaynaklı yazılım hareketinden ilham alıp oluşturduğu bir inisiyatiftir. Bu inisiyatifin amacı, tohum çeşitliliğini korumak olduğu kadar kamu ıslahçılarının topluma yarar sağlama amacıyla tohum geliştirmeye devam etmesi ve geliştirilen tohumların korumalı müşterekler olarak kayıt altına alınması ile şirketlerin bu tohumlar üzerinde hak iddia etmesini engellemektir. OSSİ'nin yaptığı şey; karşılıklı olarak paylaşım yapacak kişiler ile paylaşım izni veren, ancak karşılıklılık ilişkisi içerisine girmeyecek olanları hariç tutan bir gen kaynakları takası mekanizması oluşturmaktır.²⁰⁶

İnisyatifin öncü isimlerinden sosyolog Jack Kloppenburg, tohum ve bitki genetik kaynakları üzerinde geliştirilen fikri mülkiyet hakları rejimi ile ilgili asıl sorunun, tohum firmalarının gen kaynaklarını temin edip kullanması ve satması değil, karşılıklılık ilişkisi içerisinde paylaşılması gereken materyallere erişimi kısıtlamaları ve bu materyallerin kullanımını engellemeleri olduğunun altını çizmektedir. Fikri mülkiyet hakları rejimi, tekelci rantı getirmiş ve büyümüş, çiftçilerin bağımsızlığını baltalamış, kamu bitki ıslahını zayıflatmış, karşılıklılık ilişkisini bozmuştur. Özellikle patentleme ile tohum ve bitki genetik kaynaklarını yeniden ekme ve daha ileri ıslah için kullanma hakkı tasfiye edilmiş, böylece asimetrik ve adaletsiz bir ilişki kurulmuştur. Kloppenburg, LVC ve Navdanya'yı tohum üzerindeki mülkiyet konusunda tam bir açıklık sağlamadıklarını söyleyerek eleştirirken köylü çeşitlerinin serbestçe erişilebilen bir müşterek olarak görülmesinin de adil olmadığını savunmaktadır. Kloppenburg'a göre, bu karşılıklılık ilişkisinin yeniden tesisi için yapılması gereken açık erişimli müştereklerin (open-access commons) yeniden yaratılması değil, korumalı müştereklerin (protected commons) yaratılmasıdır.²⁰⁷

OSSI, korumalı müştereklerin yaratılmasında açık kaynak yaklaşımından (open source approach) ilham almıştır. Açık kaynaklı yazılım hareketi, içerik ve kodların onu değiştirip geliştirmek isteyenler tarafından özgürce kullanılabilirdi fakat şirketler tarafından temellük edilip özelleştirilemediği bir tür sözleşme biçimi (lisans) yaratarak

²⁰⁶ Kloppenburg, "Repurposing the Master's Tools...", s.1237-1240.

²⁰⁷ Kloppenburg, ss. 1237-1238.

fikri mülkiyet hakları rejimine meydan okur. Böylece, kullanıcıların yazılım üzerindeki işleme/geliştirme hakkını (the right to derivative use) tanırken şirketlerin yazılım üzerinde hak iddia etmesini, onu kendilerine mâl etmesini engellemiş olur. “Copyright”, telif hakkı iken açık kaynaklı yazılım hareketinin yarattığı “copyleft” anti-telif hakkını tanımlamaktadır ve ilgili ürünün kullanıma, değiştirmeye ve paylaşımına açık olduğunu ifade eder. OSSI da bu mantığı benimseyerek açık kaynak yaklaşımını, tohum ve bitki genetik kaynakları üzerinde uygulamaktadır. Buna göre Kloppenburg, OSSI’nın temel prensiplerini şu şekilde sıralamaktadır:

Üzerinde ıslah kısıtlaması olmayan bir bitki genetik kaynakları lisansı ile paylaşılan ya da satışa çıkarılan bitki genetik kaynaklarından türetilen yeni çeşitler de aynı lisansı taşımalıdır; ...iyi desteklenen, güçlü ve canlı bir kamu ve topluluk bitki ıslahı sektörü; çiftçilerin, bahçecilerin ve ıslahçıların tohum elde edebileceği çok sayıda kaynak; katılımcı bitki ıslahını geliştirmek ve yaymak için çiftçilerin yetenek ve kapasitelerinin bitki bilimcileriyle entegrasyonu; yerli toplulukların kendi tohum ve genetik kaynakları üzerindeki haklarına ve egemenliğine saygı duymak.²⁰⁸

Bu prensipler doğrultusunda OSSI, tohum ve bitki genetik kaynakları üzerindeki egemenliği, farklı aktörleri ve bu aktörlerin kendi pozisyonlarına özgü ihtiyaçlarını gözetken kapsayıcı bir yaklaşım ortaya koyarak kaynakların temellük edilmesinin önüne geçmeyi amaçlamaktadır.

3.5. Sivil Toplum Örgütleri, Tohum Bankaları, Kütüphaneleri ve Takas Ağları

Dünya genelinde uygulanan neoliberal politikalar sonucunda kırsal nüfusun geleneksel üretim biçimlerinden büyük ölçüde kopması, küçük meta üreticilerinin büyük çoğunluğunun ise gerek girdiler gerek de geçim kaynağı olarak piyasaya bağımlı kılınması ile birlikte Küresel Kuzey ve Küresel Güney ülkelerinde köylü hareketlerinden çok sivil toplum örgütlerinin ön planda olduğu tohum ve bitki genetik kaynaklarını koruyucu hareketler gözlemlenmektedir. Afrika’da Biyoçeşitlilik için Afrika Merkezi (African Centre for Biodiversity)²⁰⁹, Avrupa’da ASEED Europe (Action for Solidarity, Equality, Environment, and Diversity Europe)²¹⁰, Avrupa, Kuzey Afrika

²⁰⁸ Kloppenburg, ss. 1237-1239.

²⁰⁹ African Centre for Biodiversity, <https://www.acbio.org.zan>, (12.11.2019).

²¹⁰ ASEED Europe, <https://aseed.net/>, (12.11.2019).

ve Sahra-altı Afrika'da BEDE (Biodiversity: Exchange and Dissemination of Experiences)²¹¹, Kanada'da SeedChange (önceki adıyla USC Canada)²¹² dünya genelindeki tohum ve tarımsal biyoçeşitlilik ile ilgili önemli sivil toplum örgütlerine örnektir.

Biyoçeşitlilik için Afrika Merkezi (ACB), 2003 yılında Güney Afrika'da kurulmuştur. 2015 yılına kadar ağırlıklı olarak biyogüvenlik üzerine çalışan merkez, bu tarihten sonra kapsamını genişleterek biyoçeşitlilik üzerine araştırma, analiz, savunuculuk yapmakta; Afrika'daki gıda egemenliği hareketlerini güçlendirmek için çalışmalar yürütmektedir. Coğrafi olarak ise, Güney ve Doğu Afrika üzerine odaklanmaktadır. ACB'nin üç temel çalışma alanı vardır: Biyogüvenlik, genetik modifikasyon (GM) ve ikinci nesil GM teknolojileri; tohum egemenliği ve Afrika tarımında şirketleşmeye karşı muhalefet.²¹³

ASEED Europe, çevresel bozulma ve toplumsal adalet ile ilgili konularda doğrudan demokrasi faaliyetleri yürüten 1991 yılında kurulmuş uluslararası bir örgüttür. Avrupa, Asya, Kuzey ve Güney Amerika, Afrika ve Japonya'da bölgesel merkezleri olan ademi merkeziyetçi bir ağ yapısındadır. Ulusüstü şirketlerin ulusal ve uluslararası etki alanları ve kontrol araçları üzerine kampanyalar düzenlemekte; aynı zamanda sürdürülebilir alternatifleri desteklemektedir. Küresel gıda zincirleri ile ilgili olarak tarımsal biyoçeşitliliğin azalması ve tohumların korunması, genetik mühendisliği ve şirket merkezileşmesi örgütün odaklandığı temel konulardır. Örgüt, tohumla ilgili olarak festivaller, takas etkinlikleri, atölyeler ve eğitimler düzenlemektedir. Örgütün genel amacı, gıda egemenliğini savunmaktır.²¹⁴

BEDE, köylü çiftçiliği ve ekolojik tarımı koruma ve destekleme amaçlı 1994 yılında kurulmuş bir uluslararası dayanışma örgütüdür. Örgütün misyonu, Avrupa, Kuzey Afrika ve Sahra-altı Afrika olmak üzere üç bölgede tarımsal biyoçeşitlilik ile ilgili aktörler arasında bağlantı kurmak ve onların haklarını savunmaktır. Bu aktörler arasında, deneyimlerin değiş tokuşunu ve yayılmasını desteklemektedir. Örgüt, biyoçeşitliliğin korunması, ekolojik tarım ve gıda egemenliği prensiplerinin savunusu

²¹¹ BEDE, <https://www.bede-asso.org/en/>, (12.11.2019)

²¹² SeedChange, <https://weseedchange.org/>, (12.11.2019).

²¹³ ACB, <https://www.acbio.org.zan/> (12.11.2019).

²¹⁴ ASEED Europe, <https://aseed.net/about-aseed/> (12.11.2019).

ile ilgili programlar ve gösteriler düzenleyerek toplumsal hareketler arasında bağlantı kurup ağları, koalisyonları ve ittifakları beslemektedir. BEDE, biyoçeşitlilik ve gıda egemenliği için ciddi bir tehdit olduğunu savunduğu GDO'lara, patentlemeye, canlı organizmalar üzerindeki herhangi bir fikri mülkiyet hakkına karşı durmaktadır. Anaakım pratikler yerine dayanışma temelli ekolojik ve köylü tarımının uygulanmasına yönelik alternatifleri yaymaya çalışmaktadır. Bunların yanı sıra, konferanslar, paneller düzenleyip tarımdaki değişim, biyoteknolojiler, özelleştirmeler ve köylü ekolojik tarımına yönelik tehditlere ilişkin eğitim materyalleri sağlamaktadır.²¹⁵

SeedChange, 1945 yılında İkinci Dünya Savaşı sonrası insani yardım sağlama amaçlı kurulmuş ama daha sonra çiftçilere, tohum ve sürdürülebilir tarıma odaklanan çalışmalara yönelen bir uluslararası örgüttür. Örgütün amacı, küçük ölçekli çiftçileri destekleyerek onların haklarını savunmak ve gelir düzeylerini artırmaktır. SeedChange, dünya üzerindeki gıdanın %70'nin iki milyon küçük ölçekli çiftçi tarafından sağlandığını fakat neredeyse yarısının yoksulluk sınırının altında yaşadığı olgusunun altını çizerken çiftçilerin toprak ve tohum haklarının tehdit altında olduğunu, kadınların ve yerlilerin ayrımcılıkla karşılaştığını ifade etmektedir. SeedChange'e göre, büyük ölçekli tarım bu tehditleri savmak ve gelirleri artırmak için uygun bir çözüm sunmaz; çünkü gıda ve tohumdan elde edilen kârları, sadece birkaç büyük şirketin elinde toplar. Bu durum da biyoçeşitliliğin kaybını şiddetlendirir, iklim değişikliğini hızlandırır ve toprakta ve suda kirlenmeye neden olur. Bu nedenle örgüt, yaklaşık 35 bin küçük ölçekli çiftçiye destek sağlamaktadır.²¹⁶

Yukarıda bahsedilen uluslararası sivil toplum kuruluşlarının yanı sıra tohum ve bitki genetik kaynaklarının korunması için Yeşil Devrim öncesinde oluşturulan uluslararası merkezlerin de içinde bulunduğu devletlere ya da uluslararası örgütlere bağlı tohum bankaları olduğu gibi STK'ların da kendi gayretleri ile oluşturdukları pek çok tohum bankası, kütüphanesi vardır. Dünyanın en büyük ex-situ koruma sağlayan merkezi ise, Norveç'teki 4,5 milyon tohum örneği saklama kapasitesine sahip olan Svalbard Küresel Tohum Mahzeni'dir. Bitki ıslahçıları ve araştırmacılar, yeni çeşitler geliştirmek için tohum bankalarındaki gen kaynaklarına ihtiyaç duymaktadır. Bu

²¹⁵ BEDE, <https://www.bede-asso.org/en/principes/> (12.11.2019).

²¹⁶ SeedChange, <https://weseedchange.org/our-work/what-we-do/> (12.11.2019).

mahzenin önemi de özellikle gelişmekte olan ülkelerdeki gıda güvencesini sağlamak amaçlı dünyanın bitki gen çeşitliliğini korumasıdır.²¹⁷ Ancak daha önceki bölümlerde ve Biyoçeşitlilik Sözleşmesi'nde bahsedildiği gibi, ex-situ koruma tek başına yetersizdir. Tarımsal biyoçeşitliliğin devamlılığı için in-situ korumaya dolayısıyla küçük ölçekli çiftçiliğin devamlılığına ihtiyaç vardır. Bu ihtiyaç da karşı hareketler aracılığıyla alternatif mekanizmalar yaratılarak, gıda toplulukları, üretici, tüketici kooperatifleri oluşturularak ve alternatifler arası iletişim ağı güçlendirilerek yayılmaya çalışılmaktadır.

3.6. Türkiye'deki Karşı Harekete Bir Bakış: Türkiye'de Tohum Üzerindeki Egemenliğin Neoliberal Dönüşümü ve Karşı Hareket

Türkiye, cumhuriyetin ilk kuruluş yıllarında bir tarım ekonomisiydi, dolayısıyla ülkede üretimin ve verginin temel kaynağını tarım oluşturmaktaydı.²¹⁸ Bu dönemde, ülkenin kırsal nüfusu arasında aile emeğine dayalı geçimlik üretim yaygındı, kapitalist üretim ilişkileri ise henüz gelişmemişti. Buna karşın, Ege, Çukurova ve Karadeniz bölgelerinde piyasaya yönelik üretim gerçekleştirilmekte ve ürünlerin satışı da büyük şehirler ile merkez ülkelere yapılmaktaydı. Ülkenin Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde ise, yarı feodal üretim ilişkileri hâkimdi.²¹⁹ Bu erken dönemde izlenen tarım politikalarını, aşar vergisinin kaldırılarak yerine nakdi verginin getirilmesi, tarımda özel mülkiyeti getiren kanunun çıkarılması, köylülerin Ziraat Bankası aracılığıyla verilen kredilerle desteklenmesi oluşturmaktaydı.²²⁰

1930'lar ve 1940'lar, dünya genelinde olduğu gibi Türkiye tarımında da devletçi politikaların izlendiği bir dönem olmuştur. Bu dönemde sanayileşme ile ilgili önemli atılımlar yapılmış, “sanayi ile tarım ve tarımsal kooperatifleşmenin organik bağlantısı”²²¹ kurulmuştur. Bu doğrultuda, Türkiye Şeker Fabrikaları ve Toprak

²¹⁷ Svalbard Global Seed Vault, <https://www.croptrust.org/our-work/svalbard-global-seed-vault/faq-about-the-vault/> (12.11.2019)

²¹⁸ Mehmet T. Akad, “Türkiye’de Kırsal Kesime Müdahaleler: 1960-1980 Dönemi”, *Türkiye’de Tarımın Ekonomi Politikası 1923-2013*, Necdet Oral (der.), Nota Bene Yayınları, Ankara, 2013, s.91.

²¹⁹ Necdet Oral ve diğerleri, “Cumhuriyet Döneminde Uygulanan Tarım Politikaları”, *Türkiye’de Tarımın Ekonomi Politikası 1923-2013*, Necdet Oral (der.), Nota Bene Yayınları, Ankara, 2013, s. 71.

²²⁰ Oral ve diğerleri, s. 72.

²²¹ Oğuz Oyan, “Tarımda IMF-DB Gözetiminde 2000’li Yıllar”, *Türkiye’de Tarımın Ekonomi Politikası 1923-2013*, Necdet Oral (der.), Nota Bene Yayınları, Ankara, 2013, s.112.

Mahsulleri Ofisi (TMO) gibi tarımsal kamu iktisadi teşebbüsleri (KİT) kurulmuştur.²²² Devlet, TMO ile buğday alımına başlamış²²³ ve ilk defa taban fiyatı uygulaması hayata geçirilmiştir. İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde ise, Marshall Planı çerçevesinde alınan desteklerle tarımda makineleşme (traktörleşme) ve altyapı yatırımları geliştirilmiştir. 1950’li yıllarda üretimde makinelerin kullanımının gelişmesi ile birlikte ekilen tarım alanları da genişlemiştir.²²⁴ Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ile Hazine arazilerinin çiftçilere tahsisi de bu genişlemeye katkı yapmıştır.²²⁵ Meralar tarım arazilerine dönüştürülmüş ve bu durum sonradan endüstriyel tarıma geçişin başlangıcını oluşturmuştur”.²²⁶ 1960 ve 1970’li yıllarda ise, Yeşil Devrim’in etkisiyle endüstri yoğun tarımda ilerleme yaşanmıştır. Bu dönemde makineleşmenin artışı ile birlikte tarımda kapitalist üretim ilişkilerinin gelişimi de hızlanmıştır. Piyasa ilişkilerinin ve endüstri yoğun tarımın olumsuz etkilediği küçük ölçekli üreticiler ise, tarımsal girdi, kredi destekleri ve ürün fiyat destekleri ile 1980’lere kadar devlet tarafından korunmuştur.²²⁷

Tohum üretimi açısından 1923 ile 1960 yılları arasındaki dönem, köylülerin kendi tohumlarını ürettikleri, bunun yanı sıra tohum ıslahı ve yaygınlaştırılması hususunda devletin ön plana çıktığı bir dönem olmuştur. Üç aşamalı ıslah programı kapsamında, devlet tarafından kurulmuş ıslah ve deneme istasyonlarında yeni bitki türlerinin bulunması ve ıslahı; ikinci aşamada, deneme tarlalarında söz konusu yeni çeşitlere uygun olan yetiştirme tekniğinin belirlenerek bu tekniğin köylülerle paylaşılması; üçüncü aşamada ise, üretim çiftliklerinde, geliştirilen yeni çeşitlerin çoğaltılarak köylüye dağıtılması amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda, sekiz ayrı ilde tohum ıslah ve deneme istasyonları ile tohum üretme çiftlikleri açılmış ve deneme tarlaları oluşturulmuştur.²²⁸

1960 ile 1980 arasındaki dönemde, tohumun bir sanayi sektörü olarak geliştirilmesi planları yapılmış ve bu plana yönelik politikalar oluşturulmuştur. 1963 yılında “308 Sayılı Tohumlukların Tescil, Kontrol ve Sertifikasyonu Hakkında Kanun”

²²² Oyan, s.112.

²²³ Akad, s. 93.

²²⁴ Oral ve diğerleri, s. 73.

²²⁵ Oyan, s.113.

²²⁶ Özkaya, “Türkiye’de Tohumculuğun Tarihsel Gelişimi”, s. 78.

²²⁷ Oral, s. 75.

²²⁸ Özkaya, “Türkiye’de Tohumculuğun Tarihsel Gelişimi”, ss. 75-76.

çıkarılmıştır, böylece tohumların üretimi, denetimi, niteliği ve kalitesi ile ilgili belirli bir standardizasyon getirilmeye çalışılmıştır. Yeşil Devrim'in hibritleştirme teknolojisi ile geliştirilen hibrit buğday çeşitleri bu dönemde Türkiye'ye girmiş ve kimyasal girdi kullanımını artırmıştır. Çiftçilerin hibrit tohumlar ile aldığı verim yükselirken yerel buğday çeşitlerinin kullanımı gerilemiş ve dolayısıyla bu çeşitler kaybolmaya başlamıştır. Bu gelişmelere karşın tohumculukta 1980'lere kadar kamu sektörü egemenliğini korumuş ve çiftçilerle korporatist ilişkileri devam ettirmiştir.²²⁹

Türkiye'de tarımın neoliberal dönüşümü, diğer Küresel Güney ülkelerine benzer şekilde 1980'lerden itibaren Uluslararası Para Fonu (IMF), Dünya Bankası (DB) ve DTÖ'nün belirlediği çerçeve içerisinde gerçekleşmiştir.²³⁰ 1950 ile 1975 yılları arasındaki devlet korumacılığına dayanan ulusal kalkıncı dönemden 1980 sonrasında gerekli yasal ve siyasal değişikliklere gidilerek piyasayı merkezine alan yeni bir döneme geçiş yapılmıştır. Bu geçişle birlikte, yerel tarımsal yapılar bozulmaya ve geleneksel köylülük de marjinalize olmaya başlamıştır. 1990'larda geleneksel köylülüğün daha yoğun olarak devam ettiği Doğu ve Güneydoğu bölgelerindeki siyasi karışıklıklar sebebiyle bu bölgelerde de köylülüğün kopuş süreci hızlanarak köylülük yerini proleterleşmeye, yarı-proleterleşmeye ya da piyasaya bağımlı olarak üretim yapan küçük meta üreticiliğine bırakmıştır. Böylece 1990'larda Türkiye'deki kırsal nüfusun büyük bir çoğunluğu piyasanın nüfuz alanına girmiştir.²³¹

Türkiye tarımında 2000'li yılların başında IMF ve Dünya Bankası'nın denetimindeki yapısal uyum politikalarının uygulanmaya başlanması ile küresel tarım piyasasına entegrasyon süreci ivme kazanmıştır. AB Ortak Tarım Politikası'na da uygun olarak oluşturulan yeni politika ve düzenlemeler ile ürün piyasaları küresel piyasalardaki talep doğrultusunda yeniden şekillendirilmiştir.²³² Ulusal kalkıncı dönemin ithal ikâmesine dayanan politikasının yerini tarım ve gıda piyasalarının serbestleşmesi ile ihracat ikâmesi almıştır. Tüm dünya genelinde kamu sektörünün gerilemesi ve özel sektörün güçlenmesi, teknolojik gelişmeler ve fikri mülkiyet ile ilgili

²²⁹ Özkaya, s. 79.

²³⁰ Aydın, s. 221.

²³¹ Keyder ve Yenal, ss. 49-51.

²³² Huricihan İslamoğlu ve diğerleri, *Türkiye'de Tarımda Dönüşüm ve Küresel Piyasalarla Bütünleşme Süreçleri*, İstanbul: TÜBİTAK Proje No:106K137, 2008, s. 1.

yasal ayrıcalıklar aracılığıyla ulusüstü şirketlerin (UÜŞ) artan kontrolü, Türkiye’de de geleneksel ürünlerin üretim ve ihracatından UÜŞ’lerin talep ettiği ürünlerin üretim ve ihracatına yönelinerek²³³ yerel çeşitlerin üretiminin ve devamlılığının tehlikeye girmesine neden olmuştur.

Tohum üzerindeki egemenliğin neoliberal dönüşümü ise, Türkiye’nin kurucu üyesi olduğu DTÖ’nün çatısı altındaki TRIPS Anlaşması hükümlerini 2000 yılından itibaren uygulamaya başlaması²³⁴ ve 2004 yılında yürürlüğe giren Yeni Bitki Çeşitlerine Ait Islahçı Haklarının Korunmasına İlişkin 5042 Sayılı Kanun ile başlatılmış, ardından 2006 yılında çıkartılan Tohumculuk Kanunu ve 2007 yılında da UPOV’a üye olunması ile bu dönüşümün kurumsal çerçevesi küresel yapılarla uyumlu bir hâle getirilmiştir. Böylece, devlet-sermaye ve emek arasındaki ilişki de dönüşüme uğramış ve küçük meta üreticileri ile devlet arasındaki korporatist ilişki biçimi, sermaye ve küçük meta üreticileri arasında sözleşme hukuku ile kurulan piyasa merkezli bir ilişki biçimine evrilmiştir. Sermayenin kârlılığını ve birikimin sürekliliğini öncelikli kılan bu dönüşüm, kırsalda köylülüğün ve geleneksel üretim biçimleri ile yerel tohum çeşitlerinin tasfiyesini de beraberinde getirmiştir.²³⁵

Türkiye’de genel olarak tarım ve gıda alanında, özel olarak ise tarımsal gıda üretiminin başlangıç noktası olan tohum ve bitki genetik kaynakları üzerinde yaşanan bu dönüşüme karşı itirazlar da dönüşümün başladığı 2000’li yıllardan itibaren yükselişe geçmiştir. 2002 yılında kurulan Buğday Derneği, 2006’da Tohumculuk Kanunu’nun çıkartılması sonrasında kurulan Yerel Tohum Derneği ve şubeleri, bu tarihlerden itibaren giderek yaygınlaşmaya başlayan organik tarım pratikleri; İzmir, Bursa, Çanakkale ve Muğla illerinde yerel yönetimler ve sivil toplum örgütleri inisiyatifiyle oluşturulan yerel tohum merkezleri, pazarları ve takas ağları; LVC’nin gıda ve tohum egemenliği söylemlerini Türkiye’de hayata geçirmek için yoğun çaba harcayan Çiftçi Sendikaları Konfederasyonu (Çiftçi-Sen), özellikle büyük illerde kurulmuş olan gıda

²³³ Aydın, ss. 224-225.

²³⁴ T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Telif Hakları Genel Müdürlüğü, <http://www.telifhaklari.gov.tr/Ticaretile-Baglantili-Fikri-Mulkiyet-Anlasmasi-TRIPS> (12.11.2019)

²³⁵ Özcan Evrensel, “Türkiye’de Tohumun Metalaşma Süreci”, *Tarım ve Mühendislik*, Mart 2018, Sayı:120, s.6.

toplulukları ve kooperatifleri tohum üzerindeki dönüşüme karşı gelişen karşı hareketlere örnek teşkil etmektedir.

“Ekolojik yaşam bilinci ve duyarlılığı oluşturmak, ekolojik bozulma sonucu ortaya çıkan sorunlara çözüm yolları sunmak ve doğa ile uyumlu yaşamı desteklemek”²³⁶ amacıyla kurulan Buğday Ekolojik Yaşamı Destekleme Derneği, 2006 yılında Tohumculuk Kanunu’nun 7. Maddesi²³⁷ uyarınca kayıt altına alınmayan tohumların satışının yasaklanması²³⁸ sonrasında “Tohum Takas Ağı”²³⁹ projesini başlatmıştır. Bu proje ile dernek, uluslararası örneklerde de görüldüğü gibi, hâlâ yerel tohum ile üretim gerçekleştiren küçük ölçekli üreticiler, bahçeciler ve diğerleri arasında “www.tohumtakas.org” internet sitesi aracılığıyla iletişim sağlayarak yerel tohumların takas edilmesi için bir platform sunmayı, böylece yerel tohumların kaybolmasını önlemeyi ve bu tohumların yeniden üretilerek yaygınlaştırılmasını amaçlamıştır. Ayrıca, takas edilen ve ekilen ya da takas edilip ekilecek tohumların sistemde arşivlemesi de yapılarak takibi sağlanmıştır.²⁴⁰ Buğday Derneği’nin geliştirdiği projelerden bir diğeri de “Tohumlar Kampüse” projesidir. Bu proje kapsamında, üniversitelerin ekim yapılabilecek boş arazilerinde yerel tohumların ekilip yaşatılması amaçlanmaktadır. Proje kapsamında, Mersin, Çukurova, İTÜ, ODTÜ, İzmir Yüksek Teknoloji, Ege, Balıkesir, Çanakkale 18 Mart ve Adnan Menderes Üniversiteleri’nde yerel tohumlar ile kent bostanları oluşturulmuş ve hatta bu üniversitelerin bazılarında gıda toplulukları da örgütlenmiştir.²⁴¹

Tohumculuk Kanunu sonrasında gelişen karşı hareketlerden bir diğeri de Feray Karapınar’ın öncülüğünde 2007 yılında İzmir’in Torbalı ilçesinde kurulan ve Türkiye’deki ilk tohum derneği olma özelliğini taşıyan Karaot Tohum Derneği’dir.²⁴² Karaot Tohum Derneği de Buğday Derneği ile benzer motivasyonlar ile yerel

²³⁶ Buğday Derneği, <http://www.bugday.org/portal/hakkimizda.php> (12.11.2019)

²³⁷ Tohumculuk Kanunu, <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/11/20061108-1.htm> (12.11.2019).

²³⁸ Tohumculuk Kanunu’nun 7. Maddesi’nde doğrudan “yerel tohumların yasaklanması” olarak yer almakla birlikte, daha önceki bölümlerde değinilen DUS kriterlerini sağlamayan çeşitler kayıt altına alınmadığı için aslında bu madde, yerel tohumların ticaretinin engellendiği anlamına gelmektedir.

²³⁹ Ayrıntılı bilgi için bakınız: <http://yasadintohumlar.org/>

²⁴⁰ “Toprağın Hafızası: Yerel tohumlar için hala umut var!”, 24.04.2017, https://www.bugday.org/portal/haber_detay.php?hid=7990 (12.11.2019).

²⁴¹ “Tohumlar Kampüsle Buluştu”, <http://www.bugday.org/blog/tohumlar-kampuslerle-bulustu/> (12.11.2019)

²⁴² Karaot Tohum Derneği, <https://karaotkoyu.wordpress.com/organik-tarim/karaot-tohum-dernegi/> (12.11.2019).

tohumların kaybolmasına karşı bir koruyucu mekanizma oluşturmak ve bu tohumları yaşatmak amacıyla faaliyete geçmiştir. Dernek, yerel tohumlar ile ilgili hem farkındalık yaratma çalışmaları yapmakta hem de bu tohumlardan üretim yaparak geçimini sağlamaktadır. Derneğin kuruluşu, köyün dışından bir gönüllünün, Feray Karapınar'ın, bölgedeki köyleri dolaşıp çiftçileri dernek çatısı altında birleşip yerel tohumlarla üretim yapmaya ikna etmesi ile mümkün olmuştur. Dernek bugün hâlâ varlığını sürdürmekle birlikte internet üzerinden yerel tohumlarla üretilmiş ürünlerin satışını gerçekleştirmektedir.²⁴³

Buğday Derneği ve Karaot Tohum Derneği dışında 2006 yılı sonrasında pek çok yerel tohum derneği ve inisiyatifi kurulmuştur: Yerel Tohum Derneği ve ona bağlı şubeleri (Yarımada Şubesi, Antalya Şubesi, Marmaris Temsilciliği), Bodrum Tohum Derneği, Gema Vakfı Tohum Merkezi gibi. Kurumsal olarak varlık gösteren bu dernekler dışında internet üzerinden tohum takası gerçekleştiren takas ağları da benzer tarihlerde yaygınlaşmıştır. Bu takas ağlarından ilki, 2012 tarihinde facebook üzerinden kurulan ve bugün 70 binden fazla üyesi bulunan Ulusal Tohum Takas Merkezi²⁴⁴, dir. Grup, kurulduğu tarihten bugüne internet üzerinden binlerce tohumun takas edildiği bir platforma dönüşmüştür.

Tohum ile ilgili karşı hareket, sadece sivil toplum kuruluşları ve internet üzerinde oluşturulan takas ağları ile sınırlı değildir. İzmir, Çanakkale, Muğla ve Bursa'da yerel yönetimler, tohum ve bitki genetik kaynaklarının korunması için tohum merkezleri, tohum bankaları ve tohum kütüphaneleri oluşturmuştur. İzmir'de Seferihisar Belediyesi tarafından 2010 yılında Can Yücel Tohum Merkezi kurulmuştur. Merkezde yerel tohumların muhafazası dışında fide ve tohum atölyeleri de yürütülmektedir.²⁴⁵ Bir diğer tohum merkezi ise, Muğla Belediyesi tarafından 2016 yılında açılmıştır.²⁴⁶ 4,700 metrekaarelik bir alana kurulan merkezde, otuz adet yerel tohum deneme parseli, tohumların muhafaza edildiği bir tohum kütüphanesi, bahçe ve test laboratuvarları

²⁴³ İlgili internet sitesi için bakınız: <https://organigiz.org/>

²⁴⁴ Ulusal Tohum Takas Merkezi grup sayfası için bakınız:

<https://www.facebook.com/groups/ulusaltohumtakasmerkezi/> (12.11.2019).

²⁴⁵ Nuray Pehlivan, "Can Yücel Tohum Merkezi: Parayla Değil Takasla", 26.10.2017,

<https://www.gazeteduvar.com.tr/ekonomi/2017/10/26/can-yucel-tohum-merkezi-parayla-degil-takasla/> (12.11.2019)

²⁴⁶ "Muğla Büyükşehir Yerel Tohum Merkezi Açıldı", 31.10.2016,

<https://www.mugla.bel.tr/haber/mugla-buyuksehir-yerel-tohum-merkezi-acildi> (12.11.2019).

bulunmaktadır.²⁴⁷ 2017 yılında Çanakkale Belediyesi, “yerel tohumların korunması, geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması amacıyla”²⁴⁸ Tohum Sandığı Projesi’ni başlatmış ve Çanakkale Tohum Sandığı’nın açılışını yapmıştır. Merkezde, bağış olarak alınan tohumların ekilip denendikten sonra isteyen vatandaşlara dağıtımı yapılmaktadır.²⁴⁹ Bursa Nilüfer Belediyesi de Yerel Çeşit Denemeleri ve Tohum Üretim İstasyonu (Ekobahçe) Projesi’ni, “ekolojik tarım felsefesine uygun üretim yapılabilmesi, kaybolmakta olan yerel çeşitleri bulmak, üreterek çoğaltmak, gelecek nesiller için saklamak ve takas etkinlikleriyle dağıtılması, üretilmesi amacıyla” uygulamaya koymuştur. Bu merkezdeki tohum kütüphanesinde muhafaza edilen tohumlar da her yıl düzenlenen tohum takas etkinliklerinde vatandaşlarla paylaşılmaktadır.²⁵⁰

Yerel yönetimler tarafından kurulan tohum merkezleri dışında yine yerel yönetimler tarafından desteklenen, yerel tohumdan elde edilen ürünlerin satıldığı üretici pazarları kurulmakta ve birçok yerde tohum takası etkinlikleri düzenlenmektedir. Yerel yönetimler ile iş birliği yaparak Fethiye’de, Marmaris’te ve Bodrum’da her hafta kurulan yerel tohum pazarları da yerel tohum ile üretim yapan az sayıdaki üretici ile tüketiciyi buluşturmakta ve bu tarz üretimin devamlılığını sağlamak için mücadele vermektedir. Fethiye, Marmaris ve Bodrum örneğinde, bir sivil toplum kuruluşu (Fethiye’de Cumhuriyet Kadınları Derneği, Marmaris’te Yerel Tohum Derneği, Bodrum’da Bodrum Tohum Derneği gibi) öncülüğünde Karaot Tohum Derneği’nin kuruluşuna benzer biçimde, köy köy dolaşıp hâlâ yerel tohumla üretim yapan üreticiler bulunup ikna edilerek bu pazarlar oluşturulmuştur. Yerel tohumla üretim yapan üreticilerin çoğunun kendi geçimliği, sağlığı ve damak tadına uygunluğu nedeniyle bu tohumları ekmeye devam ettiği öğrenilmiştir. Yerel tohumdan ekim yapmaya devam eden bu üreticilerin çoğunluğu orta yaş üstü kadınlardan oluşmaktadır ve kendilerinden sonra ailede bu biçimdeki üretime devam edecek kişilerin olup olmayacağı ise muammadır. Bu sebepten yerel tohum pazarlarını yürüten sivil toplum kuruluşları

²⁴⁷ Muğla Yerel Tohum Merkezi, <https://yereltohum.mugla.bel.tr/> (12.11.2019).

²⁴⁸ “Yerel Tohumlar Yeniden Filizleniyor”, 5.5.2017, <https://canakkalegundem.net/2017/05/05/yerel-tohumlar-yeniden-filizleniyor/> (12.11.2019)

²⁴⁹ “Çanakkale’nin yerel tohum merkezi; Tohum Sandığı”, 31.10.2018, <https://www.canakkalekalem.com/canakkalenin-yerel-tohum-merkezi-tohum-sandigi/> (12.11.2019)

²⁵⁰ Tohum Kütüphanesi, http://www.nilufer.bel.tr/niluferbelediyesi-369-tohum_kutuphanesi (12.11.19)

kooperatifleşmeye çalışmakta, aynı zamanda ellerindeki tohumlar için tohum kütüphaneleri de oluşturmaktadır.²⁵¹

Uluslararası köylü ve çiftçi örgütü olan La Via Campesina (LVC)'nin üyesi, “çay, tütün, hububat, fındık, ayçiçeği, zeytin, üzüm üreticileri ile hayvan yetiştiricilerinin kurduğu çiftçi sendikalarının üst kuruluşu”²⁵² olan Çiftçi Sendikaları Konfederasyonu (Çiftçi-Sen), LVC'nin uluslararası alanda savunusunu yaptığı gıda egemenliği, tohum egemenliği yaklaşımını Türkiye’de yaymak ve hayata geçirmek amacıyla yukarıda sayılan oluşumların birçoğu ile irtibat içerisinde hem mevcut sistemin etkilerine ilişkin farkındalık yaratmaya hem de alandaki alternatif oluşumlar arasında diyalog geliştirmeye çalışmaktadır. Bu amaçla, konferanslar, paneller ve benzeri organizasyonlar, gazete yazıları, röportajlar ile farkındalık yaratma çalışmalarını sürdüren Çiftçi-Sen, bunların yanı sıra alandaki alternatif oluşumların ziyaret edilmesi, gıda topluluklarının ve kooperatiflerin teşvik edilmesi, LVC'nin uluslararası toplantılarına katılarak bilgi aktarımı yapılması gibi faaliyetler yürütmektedir. Çiftçi-Sen Başkanı Abdullah Aysu, sendikanın yaklaşımını şu şekilde açıklamaktadır:

Bizim tartıştığımız modelin katı bir reçetesi yok, esnek bir model. Temel kriterlerimiz, sömürmeyeceksin ve sömürülmeyeceksin. Herkesin söz hakkı olacak. İnsanı doğanın bir parçası olarak, üstünde olarak değil, aldığımız bütüncül bir yaklaşım. Bir demokrasi önerisi.²⁵³

Aysu'nun sözünü ettiği bu bütüncül yaklaşım, tez çalışmasının ilk bölümünde sözü edilen karşı hareketlerin gıda demokrasisi, gıda egemenliği ve tohum egemenliği taleplerini yansıtmaktadır. Esneklik vurgusu, hem Türkiye’deki hem de dünya genelindeki aktörlerin çokluğu ve farklılıkları, içinde bulundukları farklı ihtiyaçlar ve koşullar düşünüldüğünde alandaki karşı hareketlerin birbiri ile etkileşimi ve diyalog geliştirmesi açısından son derece önemli gözükmektedir.

²⁵¹ Bu bilgiler, 2018’in Ağustos ve Eylül aylarında Fethiye ve Marmaris’teki yerel tohum pazarı kurucuları ve üreticileri ile yapılan yüz yüze görüşmelerden derlenmiştir.

²⁵² Abdullah Aysu, <http://www.koykoopizmir.com/makale.aspx?id=1> (12.11.2019).

²⁵³ 16.09.2018 tarihinde Marmaris’te kendisiyle yüz yüze yapılan görüşme notlarından derlenmiştir.

SONUÇ

Tohum ve bitki genetik kaynakları üzerindeki egemenliğin neoliberal dönüşümü ile bu dönüşümün etkilerine karşı gelişen koruyucu hareketler arasında nasıl bir ilişki olduğu sorusuna cevap aranan bu tez çalışmasında, öncelikle tezin araştırma sorusunun kavramsal iskeletini oluşturan çifte hareket kavramı, tarihsel kapitalizm perspektifi içerisinde açıklanmıştır. Buna göre, 1970’lerde ortaya çıkan neoliberal dönüşüm ve serbest piyasaya geri dönüş, on dokuzuncu yüzyıldaki serbest piyasa mekanizmasının gelişiminin bir devamı niteliğindedir ve bu defa, piyasa mekanizması daha önce nüfuz edemediği alanları da metalaştırarak etkisini genişletmekte ve derinleştirmektedir. Piyasa mekanizmasının sürekli olarak genişlemesi ve derinleşmesi hareketi, kapitalist sistemin belkemiğini oluşturan sermaye birikiminin sürekliliğinin bir gereğidir ve birikimin sürekliliği de ancak daha fazla metalaşma ile sağlanabilmektedir. Bu noktada, tezin üzerine oturtulduğu temel kavram olan çifte hareketin karşı mekanizması tetiklenmekte ve piyasanın sürekli olarak nüfuzunu genişletip derinleştirme hareketine ve onun yol açtığı tahrip edici etkilere karşı toplumsal koruyucu mekanizmalar gelişmektedir. Tohum ve bitki genetik kaynakları üzerinde gelişen bu çifte hareket arasındaki ilişkinin analizi, bir üst boyutta tarım ve gıda alanında piyasa mekanizmasının nasıl geliştiği, ne gibi etkiler doğurduğu ve bu etkilere karşı nasıl cevaplar üretildiği ile ilişkilidir. Bu nedenle, tohum ve bitki genetik kaynakları üzerindeki çifte hareketin analizi için öncelikle tarım ve gıda alanındaki çifte hareketi analiz etmek gerekmektedir.

Tarım ve gıda alanında piyasa mekanizmasının gelişimine ilişkin klasik literatür, modernist, marksist ve popülist olmak üzere üç yaklaşım ortaya koymuştur. Modernist yaklaşım, tarımda her toplumun benzer bir gelişim çizgisi boyunca ilerleyeceğini, dolayısıyla piyasanın yeterince gelişmesi ile köylülüğün tasfiye olacağını öngörmüştür. Marksist yaklaşım, modernist yaklaşım ile benzer biçimde, doğrusal ilerlemeci bir perspektif ile toprak mülkiyetinin yoğunlaşması sonucunda kapitalistlerin tarımda makineleşme sürecini başlatarak köylülüğü tasfiye edeceğini tekrarlamıştır. Lenin ve Kautsky, Marx’ın analizine kendi özgün katkılarını sunmuş; ama sonuç itibarıyla Marx’ın köylülüğün tasfiyesi öngörüsünü paylaşmıştır. Kautsky, İngiltere’deki klasik

örnek dışında kalan, tarımda kapitalizmin gelişimine dair farklı örneklerin kavranması açısından önemli bir katkı yapmış ve tarımda büyüklerin küçükleri tamamen soğurmayaabildiğini; ama egemenliği altına aldığını tespit etmiştir. Popülist yaklaşımı temsil eden Chayanov ise, modernist ve marksist yaklaşımların köylülüğün tasfiyesi tezine karşılık köylülüğün devamlılığını öngörmüştür. Bunun nedeni Chayanov'un köylülüğü, kendine özgü bir üretim biçimi ve ekonomi olarak tanımlamasıdır. Chayanov, Kautsky ile benzer bir şekilde, sermayenin köylüleri mülksüzleştirip proleterleşmeye itmek yerine kendi toprakları üzerinde kendi emeklerini sömüren küçük meta üreticileri olarak egemenliği altına alacağı bir dikey yoğunlaşma öngörmüştür.

Tarım ve gıda alanında kapitalizmin gelişimine ilişkin yukarıda sözü edilen klasik yaklaşımları, 1980'lerin sonlarında ortaya atılan ve konuyu uluslararası sistem düzeyinde inceleyen gıda rejimleri analizi takip etmiştir. Uluslararası gıda düzeni içerisindeki krizleri, dönüşümleri ve gerilimleri inceleyen gıda rejimleri analizi, 1870'li yıllardan günümüze kadar üç gıda rejimi ve bunlar arasındaki geçiş dönemlerini, her bir rejim içerisindeki iki karşıt hareket üzerinden inceleyerek tanımlamıştır. Buna göre, birinci gıda rejimi, 1870 ile 1914 yılları arasındaki İngiltere hegemonyasında olan yerleşimci-sömürgeci dönemi kapsarken bu dönemin birbiri ile çekişme içerisindeki iki karşıt hareketini, sömürgeciliğin örgütlenmesinin en üst noktasında oluşu ile ulus-devlet sisteminin yükselişi oluşturmuştur. İkinci gıda rejimi, 1945 ile 1973 yılları arasındaki ABD hegemonyası altındaki ulusal kalkınmacı dönemi kapsarken dönemin iki karşıt hareketini, devletler sisteminin eski sömürgelere doğru genişlemesi ile tarımsal sermaye öncülüğünde tarımsal sektörlerin ulusüstü yeniden yapılanması oluşturmuştur. 1970'lerden itibaren tarım ve gıda alanında yaşanan neoliberal dönüşümün nasıl bir gıda rejimini beraberinde getirdiği ya da getireceği konusunda ise, üç temel yaklaşım arasındaki tartışma güncel olarak süregelmektedir.

Philip McMichael, "şirket rejimi" olarak adlandırdığı üçüncü bir gıda rejimine geçildiğini ve bu rejim içerisindeki iki karşıt hareketin ulusüstü şirketler ile gıda egemenliğini savunan köylü, çiftçi hareketleri olduğunu savunmaktadır. Henry Bernstein, köylülük diye bir kategorinin kalmadığını, kapitalizmin tarımı ve çiftçiliği tamamen soğurduğunu, kapitalizmin emek üretkenliği karşısında bir alternatifin de gözükmediğini iddia etmektedir. Harriet Friedmann ise, henüz üçüncü bir gıda rejimine

geçilip geçilmediğinin kesin olarak ifade edilemeyeceğini, ama mevcut durumun ne McMichael'ın basitleştirdiği “şirket rejimine karşı köylü-çiftçi hareketleri” ikiliği içerisinde ne de Bernstein'in mekanikleştirdiği “kapitalizmin tarımı tamamen soğurduğu ve başka alternatif olmadığı” yönündeki doğrusal ilerlemeci yaklaşım içerisinde anlaşılabilirliğini savunmaktadır.

Friedmann'a göre, ulusüstü şirketler uluslararası gıda sisteminin önemli birer aktörü olmakla ve giderek artan bir güce sahip olmakla birlikte devletlerden, toplumdan ve uluslararası örgütlerden bağımsız ve köksüz, tüm bir sistemi düzenleyen unsurlar değildir. Benzer biçimde, köksüz kılınmış bir şirket rejimine karşı çıkarları ve vizyonu ortak devrimci bir köylü-çiftçi hareketi tarif etmek de zordur. Bernstein'in yaklaşımı ise olasılıkları ve alternatifleri yok saymakta, tarım ve gıda sistemi içerisindeki farklı üretim biçimlerini, hareketleri ve bunların yükselen taleplerini görmezden gelmektedir. Kapitalist tarımı sınırlandıran ekolojik döngüler, Bernstein gibi birçok marksist ve aynı zamanda modernist tarafından tamamen analizin dışında bırakılmaktadır. Friedmann, ekolojik döngülerin dayattığı koşullar düşünüldüğünde çiftçiliğin ekoloji ile uyumlu biçimlerinin devam etmesinin önemli olduğunu, bu anlamda farklı pratiklere açık kapı bırakılması gerektiğini ifade etmektedir. Sonuç olarak, tarım ve gıda alanındaki neoliberal dönüşüme ilişkin üçlü tartışmada, McMichael'ın yaklaşımı indirgemeci ve basitleştirici; Bernstein'in yaklaşımı ise mekanik ve doğrusal ilerlemeci kalmaktadır. Friedmann'ın çok aktörlü, çok düzeyli, olasılıkları dışlamayan ve bunlar arasındaki karşılıklı ilişkiye odaklanan kompleks yaklaşımı, mevcut tarım ve gıda sistemi içerisindeki çifte hareket ile tutarlılık göstermektedir.

Friedmann'ın bahsettiği biçimde, tarım ve gıda alanındaki neoliberal dönüşüm sonucunda, yeni aktörlerin, yeni kurumsal düzenlemelerin ve ilişkilerin ortaya çıktığı kompleks bir yapı oluşmuştur. Bu kompleks yapı içerisinde, egemenliğin biçimi de değişmiş ve egemenlik, devletlerin tekelinden çıkmıştır. Karar alım süreçleri ulusüstüne taşınmış ve ulusal düzeydeki kurumsal çerçeveyi de belirler hâle gelmiştir. Neoliberal dönüşüm, Louis W. Pauly ve Edgar Grande'nin öne sürdüğü gibi kompleks bir egemenlik biçimi ortaya çıkarmıştır. Tarım ve gıda alanındaki kompleks egemenlik, 1995 yılında DTÖ'nün kurulması ve imzalanan Tarım Anlaşması ile tarımın da

uluslararası ticarete dahil edilmesi sonucunda gelişmiştir; ulusüstü politika alanında yeni ağlar kurulmuş, ulusüstü şirketlerden toplumsal hareketlere uzanan yeni aktörler politika yapım süreçlerine etki etmeye başlamıştır.

Tarım ve gıda alanındaki neoliberal dönüşüm ve onun gerektirdiği kompleks egemenlik biçimi, FAO'nun gıda güvencesi söylemi ile meşrulaştırılmıştır. “Tüm insanların her zaman için...yeterli, güvenli ve besleyici gıdaya fiziksel ve ekonomik erişiminin olması” olarak tanımlanan gıda güvencesi kavramı, 1970’li yıllardaki sistemsel sorunlara ve çözümlere işaret eden politik tanımından sıyrılarak açlık ve kıtlığın önlenmesi için uluslararası ticaretin serbestleştirilmesi, rekabetçi girişimci bireyselliği, yoksulluğun azaltılmasının ekonomist bir tanımını, sosyal hizmetlerin daraltılıp özelleştirilmesini savunan neoliberal mantığın uzantısı bir tanıma evrilmiştir. Neoliberal dönüşüm ve FAO’nun gıda güvencesi kavramının yetersizliğine karşı itiraz olarak tarım ve gıda alanında demokrasi talep eden, söz hakkını geri isteyen kitleler gıda demokrasisi, gıda egemenliği ve tohum egemenliği söylemleri altında karşı hareketler geliştirmiştir. Bu karşı hareketler, gıda güvencesinin sağlanması için sistemsel sorunlara işaret eden, üretilen ve tüketilen gıda üzerinde toplumun söz hakkını savunan daha kapsamlı söylemler ve politikalar oluşturulmasını talep etmiş, sadece talep etmekle kalmayıp bu söylemlerini destekleyecek pratikler de ortaya koymuşlardır.

Tarım ve gıda alanında yaşanan neoliberal dönüşüm, tohum ve bitki genetik kaynakları üzerinden okunduğunda, bu alandaki dönüşümün biyoteknolojik gelişmelerin belirlediği teknik boyut ve fikri mülkiyet haklarının belirlediği yasal boyut üzerinden geliştiği görülmüştür. 1960 ve 1970’lerdeki Yeşil Devrim ile tüm dünyada yayılan hibritleştirme teknolojisi, tarımın endüstrileşmesinde ve geçimlik üretimin terk edilerek kapitalizmin tarımda gelişmesinde ciddi rol oynamıştır. Makineleşme ve hibrit tohumlar ile artan verimlilik sonucunda, özellikle Küresel Güney’de yerel çeşitlerden büyük oranda vazgeçilerek hibrit tohumlar kullanılmaya başlanmıştır. 1990’larda Gen Teknolojisi Devrimi ve aynı tarihlerde yürürlüğe sokulan TRIPS çerçevesindeki ıslahçı haklarının ve patentlerin tanınması ile sağlamlaştırılan fikri mülkiyet hakları rejimi, geleneksel tarımsal gıda üretim biçimleri üzerinde dramatik etkiler yaratarak tarımsal biyoçeşitliliğin kaybını hızlandırmış, kamu sektörünün rolünü ve çiftçi haklarını geriletmiş, özel sektörü ise güçlendirmiştir. Bu etkilerin karşısında kayba uğrayan ya da

mevcut politikalar üzerindeki söz haklarının yok sayıldığını düşünen toplumsal kesimler tarafında ise gıda hakkı ve gıda demokrasisi talepleri yükselmiştir.

Tohum ve bitki genetik kaynakları üzerindeki egemenliğin neoliberal dönüşümüne karşı ulusüstü, uluslararası, ulusal ve yerel düzeylerde koruyucu düzenlemeler, tohum egemenliği ve müşterekleştirme pratikleri geliştirilmiştir. Tarımsal biyoçeşitliliğin kaybını önlemek amacıyla BM çatısı altında Biyoçeşitlilik Sözleşmesi imzalanmış ve bu anlaşmayla devletlerin sınırları içerisindeki tohum ve bitki genetik kaynakları üzerindeki egemenliği yeniden kabul edilmiştir. Ancak, bu egemenliğin ülkeler arası kaynak paylaşımını olumsuz etkilemeyecek bir düzeyde, fayda paylaşımı amaçlı kullanılması tavsiye edilmiştir. Sözleşmede, bitki genetik kaynaklarının korunması ile ilgili iki temel yöntem olan in-situ(yerinde) ve ex-situ(uzakta) koruma yöntemleri ile ilgili hükümlere yer verilmiştir. Tek başına ex-situ koruma yöntemlerinin yeterli olmadığı tespiti yapılmış, böylece in-situ koruma sağlanabilmesi için küçük ölçekli çiftçiliğin ve yerel bilginin korunmasının gerekliliği de kabul edilmiştir. Biyoçeşitlilik Sözleşmesi'ne ek olarak imzalanan Cartagena Protokolü ile modifiye edilmiş organizmaların yaratabileceği olumsuz etkilere karşı biyogüvenlik ile ilgili ek düzenlemeler getirilirken Nagoya Protokolü ile de genetik kaynakların kullanımından doğan fayda paylaşımı üzerine düzenlemelere yer verilmiştir.

Tohum ve bitki genetik kaynaklarının korunmasının yanı sıra bu kaynakların kullanımından doğan hak kayıplarını engellemek amacıyla FAO tarafından, çiftçi haklarını, bitki kaynaklarına erişim için çok taraflı bir sistem oluşturulmasını ve taraflar arasında fayda paylaşımını sağlamak adına Gıda ve Tarım için Bitki Genetik Kaynakları Uluslararası Anlaşması (ITPGRFA) düzenlenmiştir. Ancak zaman içerisinde, anlaşmanın hükümleri, fikri mülkiyet hakları rejiminin ya da bir diğer ifadeyle sermaye birikiminin genel işleyişini bozmayacak şekilde etkisizleştirilmiş ve ulusal mevzuata tabi kılınmıştır.

Uluslararası alandaki karşı hareket içerisinde en öne çıkan söylem gıda egemenliğinin temelini oluşturan tohum egemenliği olmuştur. Buna göre tohum egemenliği, tohum üzerinde halkların ve çiftçilerin kontrolünü ve haklarını ifade etmektedir. Tohum egemenliğini savunan iki önemli toplumsal hareket ise, beş kıtadan milyonlarca çiftçinin temsilcisi olan LVC ile Hindistan'daki en büyük tohum hareketi

olan Navdanya'dır. Her iki hareket de tohum ve bitki genetik kaynakları üzerinde oluşturulan fikri mülkiyet hakları rejimine ve bu rejimin ortaya çıkardığı etkilere karşı hem uluslararası örgütler, FAO, içerisinde yasal düzlemde hem de ortaya koydukları alternatif pratiklerle (ekolojik tarım, topluluk tohum bankaları, takas ağları ve benzeri) diğer hareketler için de örnek oluşturmaktadırlar. Hatta bu etkileşim salt toplumsal hareketlerden çıkmış ve ülkelere de taşınmıştır. Bolivya, Ekvador, Filipinler, Hindistan gibi ülkelerde radikalden daha orta yolcu çözümlere doğru değişmekle birlikte tohum ve bitki genetik kaynakları üzerindeki çiftçi haklarına ilişkin gıda egemenliği ve tohum egemenliği söylemlerini paylaşan yasal düzenlemeler yapılmıştır.

Küresel Güney'deki pratiklerin dışında Küresel Kuzey'deki önemli pratiklerden ve karşı hareketlerden birisini OSSİ, Açık Kaynaklı Tohum İnisiyatifi oluşturmuştur. Küçük ölçekli çiftçiliğin neredeyse bulunmadığı Kuzey Amerika'da OSSİ'nin korumalı müşterekler yaklaşımı ile "copyright"a karşı "copyleft" lisansı getirilerek şirketlerin bitki genetik kaynaklarını temellük etmesinin önü kesilmekte ve geri plana atılan kamu ıslahçıları toplum yararına yeni çeşitler geliştirebilme fırsatını yeniden elde edebilmektedir.

Karşı hareketler içerisinde köylü çiftçi hareketlerinin yanı sıra, hatta Küresel Kuzey ve endüstriyel tarıma büyük ölçüde adaptasyon sağlamış Küresel Güney ülkelerinin birçoğunda köylü-çiftçi hareketlerindense sivil toplum kuruluşları ön plana çıkmıştır. ASEED Europe, ACB, BEDE, SeedChange gibi uluslararası STK'lar tohum ve bitki genetik kaynaklarının, çiftçi haklarının korunması ve alternatif pratiklerin geliştirilmesi ile ilgili farklı bölgelerde faaliyetler yürütmekte ve LVC'nin gıda egemenliği, tohum egemenliği yaklaşımını benimsemektedirler.

Türkiye'de de 2000'li yıllardan itibaren hızlı bir dönüşümden geçen tohum ve bitki genetik kaynakları üzerindeki çifte hareket arasındaki ilişki, TRIPS'in imzalanması, UPOV'a üyelik ve henüz ülke yerel çeşitlerinin envanteri çıkarılmaksızın yürürlüğe sokulan Tohumculuk Kanunu, kamu sektörünün tasfiye edilerek ya da özel sektöre alt yapı desteği sunan salt aracı bir role sokularak geri plana atılması ile tüm bu dönüşüme karşı geliştirilen alternatif koruyucu mekanizmalar üzerinden okunabilmektedir. 2006 yılında çıkarılan Tohumculuk Kanunu sonrasında tohum ile ilgili pek çok farklı sivil toplum inisiyatifi, kuruluşu oluşturulmuş, özellikle genetik

çeşitlilik bakımından zengin olan il ve ilçelerin yerel yönetimleri tarafından tohum bankaları, merkezleri, takas ağları, pazarları kurularak bu alandaki karşı hareket desteklenmiştir.

Üçlü tartışmaya geri dönüp mevcut durumu analiz ettiğimizde gerek uluslararası alanda gerek de ulusal alanda ortaya çıkan çifte hareket arasındaki ilişkinin “şirket rejimi karşısında köylü ve çiftçi hareketleri”ne indirgenemeyecek kadar geniş ve çeşitli olduğu açıktır. Kaldı ki Polanyi’nin de *Büyük Dönüşüm* eserinde vurguladığı ve Marx’a yönelik eleştirisini sunduğu gibi çifte hareket içerisinde salt sınıfsal bir karşı konumlanış yoktur, toplumun koruyucu mekanizmaları farklı kimlikleri ve pozisyonları da içerisinde barındırabilmektedir.²⁵⁴ Nitekim, karşı hareket içerisinde hem neoliberal söylemi benimseyen uluslararası örgütler hem de bu söyleme karşı çıkan hareketler yer alabilmektedir. Sermayenin de birikiminin sürekliliğini sağlamak için tohum ve bitki genetik kaynaklarının korunmasına ve sürdürülmesine ihtiyacı vardır. Dolayısıyla ortaya çıkan ilişki ağı McMichael’ın yorumladığından daha kompleks bir yapıdadır ve sınıfsal bağlamın ötesinde de ilişkileri kapsamaktadır.

Tohum ve bitki genetik kaynakları üzerindeki çifte hareket arasındaki ilişkiyi Bernstein açısından ele aldığımızda, kapitalist sistemin ve dolayısıyla serbest piyasanın tamamen soğurduğunu, bir muhalefetin de mümkün gözükmediğini söylediği bir sistem ile karşılaşmamız beklenir. Ancak bu çalışmanın da gösterdiği gibi, farklılıklar barındırmakla birlikte alanda pek çok alternatif hareket bulunmakta ve farklı pratikler ortaya koymaktadırlar. Dolayısıyla bu yaklaşımın da mevcut durumu kavramada eksik kaldığı ortadadır. Gerek Türkiye’de gerek uluslararası alanda Bernstein’n ortodoks marksist yaklaşımını savunan görüşler vardır ve alternatifleri “kaideyi bozması mümkün olmayan istisnalar” olarak görme eğilimindedirler. Örneğin, Türkiye’de tohumun metalaşmasını incelediği tezinin son bölümünde Özcan Evrensel, emek üretkenliğinin ulaştığı boyut dikkate alındığında tohumun metalaşmasına tohum takas etkinlikleri ile karşı koymanın absürtlüğünü ifade eder.²⁵⁵ Kendisi ise, alternatif olarak Marx’a referansla bu kaynakların tekrar toplumsallaşmasını ve devrimi işaret etmektedir.²⁵⁶ Oysa “devrim” vuku bulana kadar ekolojik bozulmanın ortada bu kaynakları bırakıp

²⁵⁴ Polanyi, ss. 217-222.

²⁵⁵ Evrensel, s. 140.

²⁵⁶ Evrensel, s. 144.

bırakmayacağı, sürülecek toprağın kalıp kalmayacağı bir muammadır. Yani, harekete geçmek için devrimi beklemek Friedmann'ın Bernstein'e getirdiği eleştiriye referansla ekolojik döngüleri ve bu döngülerin doğa ve doğadan elde edilen birikim üzerindeki sınırlandırmasını yok saymak anlamına gelmektedir.

Sonuç olarak, bu tez çalışması, tohum ve bitki genetik kaynakları üzerindeki çifte hareket arasındaki ilişkinin Friedmann'ın yaklaşımını doğruladığını, bu ilişkinin çok aktörlü ve çok düzeyli kompleks bir yapı içerisinde şekillendiğini ve bu kompleks yapı içerisindeki aktörlerin birbiri ile etkileşim içerisinde olduklarını ve birbirlerinden sürekli olarak öğrenerek değişip geliştiklerini savunmaktadır. Buna göre, mevcut sistem içerisinden nasıl bir gıda rejimine geçiş yapılacağı bu hareketler arasındaki mücadele, etkileşim ve karşılıklı öğrenmenin bir neticesi olacağı gibi ekolojik döngülerin getirdiği sınırlılıklar ile de ilgili olacaktır.

KAYNAKÇA

Adaman, Fikret vd. *Herkesin Herkes İçin: Müşterekler Üzerine Eleştirel Bir Antoloji*, Metis Yayınları, İstanbul, 2016.

African Centre for Biodiversity, *What is a Seed Law*, <https://www.acbio.org.za/en/what-seed-law> (12.11.2019).

African Centre for Biodiversity, <https://www.acbio.org.za/en/what-seed-law>, (12.11.2019).

Akad, Mehmet T. “Türkiye’de Kırsal Kesime Müdahaleler: 1960-1980 Dönemi”, *Türkiye’de Tarımın Ekonomi Politikası 1923-2013*, Necdet Oral (der.), Nota Bene Yayınları, Ankara, 2013, ss. 91-110.

Akbulut, Bengi. “Müşterekler Türkiye’de Mücadelenin Odağında”, *Müştereklerimiz: Paylaştığımız Her Şey*, Ed. Jay Walljasper, çev. Kolektif, Metis Yayınları, İstanbul, 2015.

Amin, Samir. *Accumulation on a World Scale: A Critique of the Theory of Underdevelopment*, Monthly Review Press, 1974.

Amin, Samir. *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme*, çev. Semih Lim, Yordam Kitap, İstanbul, 2018.

Andree, Peter ve diğerleri (der.), *Globalization and Food Sovereignty*, University of Toronto Press, Toronto, 2014.

Arrighi, Giovanni. *Uzun Yirminci Yüzyıl: Para, Güç ve Çağımızın Kökenleri*, çev. Recep Boztemur, İkinci Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2016.

Atasoy, Yıldız. “GLOBALGAP and Agro-Biotechnology”, *Commodification of Global Agrifood Systems and Agro-Ecology*, Routledge, New York, 2017.

Aydın, Zülküf. *Çağdaş Tarım Sorunu*, İmge Kitabevi, Ankara, 2018.

Aysu, Abdullah. *Gıda Krizi: Tarım, Ekoloji ve Egemenlik*, Metis Yayınları, İstanbul, 2015.

ASEED Europe, <https://aseed.net/>, (12.11.2019).

Beaud, Michel. *Kapitalizmin Tarihi 1500-2010*, çev. Fikret Başkaya, Yordam Kitap, İstanbul, 2015.

BEDE, <https://www.bede-asso.org/en/>, (12.11.2019)

Bern Sözleşmesi, <https://www.wipo.int/treaties/en/ip/berne/> (12.11.2019).

Bernstein, Henry. *Tarımsal Değişimin Sınıfsal Dinamikleri*, Yordam Kitap, İstanbul, 2010.

Bolivya Çokuluslu Devleti, *Normativa y Ejemplos de Iniciativas en el Estado Plurinacional de Bolivia Relevantes a los Derechos de los/as Agricultores/as*, 02.07.2018,

http://www.fao.org/fileadmin/user_upload/faoweb/planttreaty/submissions/FRs_Bolivia.pdf (12.11.2019).

Boratav, Korkut. *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*, Ankara Üniversitesi SBF Yayınları, Ankara, 1980.

Brandt, Willy (der). *North-South: A Programme for Survival*, MIT Press, Cambridge MA, 1980.

Brandt, Willy (der). *Common Crisis: North-South Cooperation for World Recovery*, MIT Press, Cambridge MA, 1983.

Budak, Ayça. *Tohumda Tekelleşme ve Türkiye Üzerindeki Etkisi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bolu, 2013.

Candel, Jeroen J.L. “Food Security Governance: A systematic Literature Review”, *Food Security*, 6, 2014, ss. 585-601.

CBD, *About the Convention*, <https://www.cbd.int/intro/> (12.11.2019).

Chayanov, A.V. *The Theory of Peasant Economy*, Daniel Thorner ve diğerleri (der.), Richard D. Irwin Inc, Homewood, Illinois, 1966.

Çelik, Zerrin. *Tarımsal Biyoçeşitliliğin Korunmasında Yerel Tohum Bankalarının Rolü Üzerine Bir Araştırma: Karaot Köyü Tohum Derneği ve Yöresi Örneği*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2013.

Coleman, William D. “Globality and Transnational Policy-making in Agriculture: Complexity, Contradictions, and Conflict”, *Complex Sovereignty: Reconstituting Political Authority in the Twenty-first Century*, Louis W. Pauly ve Egdar Grande (der.), University of Toronto Press, 2007.

Decosas, Manisha M. S. *Ways of Seeing the Seed: Navdanya’s Seed Satyagraha*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Simon Fraser University, Ottawa, 2010.

Dhar, Biswajit. *Sui Generis Systems for Plant Variety Protection*, Quaker UN Office, Cenevre, Nisan 2002.

Dirlik, Arif ve Roxann Prazniak. “The End of the Peasant? Global Capitalism and the Future of the Agrarian Society”, *Global Capitalism and the Future of Agrarian Society*, Arif Dirlik vd. (der.), Paradigm Publishers, Boulder, CO, 2012, ss. 3-16.

Ekvador Cumhuriyeti, *Implementación Derechos Del Agricultor – Ecuador*, 08.07.2019, <http://www.fao.org/3/ca4133en/ca4133en.pdf> 8 (12.11 2019).

Emmanuel, Arghiri. “Unequal Exchange: A Study of the Imperialism of Trade”, *Monthly Review*, 1972.

Escobar, Laura M. G. *The Political Ontology of Seeds: Seed Sovereignty Struggles in an Indigenous Resguardo in Colombia*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of North Carolina, Chapel Hill, 2016.

Evrensel, Özcan. *Tohumun Metalaşması: Türkiye Örneği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2016.

Evrensel, Özcan. “Türkiye’de Tohumun Metalaşma Süreci”, *Tarım ve Mühendislik*, Mart 2018, Sayı:120, ss. 4-19.

Filipinler, *Template for Submission of Measures, Best Practices and Lessons Learned from the Realization of Farmers’ Rights as Set out in Article 9 of the International Treaty*, 27.07.2019, <http://www.fao.org/3/ca4166en/ca4166en.pdf> (12.11.2019).

FAO, *The State of the World’s Plant Genetic Resources for Food and Agriculture*, Roma, 1997.

FAO, *An Introduction to the Basic Concepts of Food Security*, FAO Food Security Programme, 2008.

FAO, *A Global Treaty for Food Security and Sustainable Agriculture: ITPGRFA*, Roma, 2009.

FAO, *The Second Report on The State of the World's PGRFA (in brief)*, FAO Commision on GRFA, Roma, 2010.

FAO, *The State of the World's Biodiversity for Food and Agriculture*, der. J. Belanger ve D. Pilling, FAO Commission on Genetic Resources for Food and Agriculture Assesments, Roma, 2019.

FAO, "Crop Diversity: Use it or Lose it", 26 Ekim 2010, Roma, <http://www.fao.org/news/story/en/item/46803/icode/> (12.11.2019).

FAO, *Seeds and Plant Genetic Resources: A Basis for Life*, <http://www.fao.org/agriculture/crops/thematic-sitemap/theme/seeds-pgr/en/>, (12.11.2019).

Friedmann, Harriet ve Philip McMichael. "Agriculture and the state system: The Rise and Decline of National Agriculture", *Sociologia Ruralis*, 19(2), 1989.

Friedmann, Harriet. "Commentary: Food Regime Analysis and Agrarian Questions: Widening the Conversation", *The Journal of Peasant Studies*, 43:3, 2016, ss.671-692.

Harvey, David. *Neoliberalizmin Kısa Tarihi*, çev. Aylin Onacak, Sel Yayıncılık, İstanbul, 2015.

Harvey, David. *Yeni Emperyalizm*, çev. Hür Güldü, Everest Yayınları, İstanbul, 2004.

Hassanein, Neva. "Practicing Food Democracy: A Pragmatic Politics of Transformation", *Journal of Rural Studies*, 19, 2003, ss. 77-86.

Hassanein, Neva. “Locating Food Democracy: Theoretical and Practical Ingredients”, *Journal of Hunger & Environmental Nutrition*, 3:2-3, ss. 286-308.

Helicke, Nurcan A. “Seed exchange networks and food system resilience in the United States”, *Journal of Environmental Studies and Sciences*, Cilt 5, Sayı 4, Aralık 2015, ss. 636-649.

Hopkins, William G. *Plant Biotechnology*, Infobase Publishing, New York, 2007.

Howard, Phil. *Global Seed Industry Changes Since 2013*, <https://philhoward.net/2018/12/31/global-seed-industry-changes-since-2013/> (12.11.2019).

İslamoğlu, Huricihan ve diğerleri. *Türkiye’de Tarımda Dönüşüm ve Küresel Piyasalarla Bütünleşme Süreçleri*, İstanbul: TÜBİTAK Proje No:106K137, 2008.

Jansen, Kees. “The Debate on Food Sovereignty Theory: Agrarian Capitalism, Dispossession and Agroecology”, *The Journal of Peasant Studies*, 42 (1), 2015, ss. 213-232.

Jarosz, Lucy. “Defining World Hunger: Scale and Neoliberal Ideology in International Food Security Policy Discourse”, *Food Culture and Society*, 2011.

Kaygusuz, Özlem. “Egemenlik ve Vestfalyan Düzen”, *Küresel Siyasete Giriş: Uluslararası İlişkilerde Kavramlar, Teoriler, Süreçler*, Evren Balta (der.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2016.

Kautsky, Karl. *Die Agrafrage*, Verlag J.H.W. Dietz Nachf., Stuttgart, 1899.

Kazgan, Gülten. *Tarım ve Gelişme*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2013.

Keyder, Çağlar ve Zafer Yenal. *Bildiğimiz Tarımın Sonu: Küresel İktidar ve Köylülük*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

Kloppenburger, Jack. *First the Seed: The Political Economy of Plant Biotechnology 1492-2000*, The University of Wisconsin Press, Wisconsin, 2004.

Kloppenburger, Jack “Repurposing the Master’s Tools: The Open Source Seed Initiative and the Struggle for Seed Sovereignty”, *The Journal of Peasant Studies*, 2014, ss. 1225-1246.

Lenin, V.İ. “Rus Sosyal Demokrasinin Tarım Programı”, *İşçi Sınıfı ve Köylülük*, çev. Muzaffer Erdost, Sol Yayınları, Ankara, 1996.

LVC ve GRAIN, *Seed Laws that Criminalise Farmers: Resistance and Fightback*, Mart 2015.

LVC, *The International Peasant’s Voice*, <https://viacampesina.org/en/international-peasants-voice/> (12.11.2019).

LVC, *The Bali Seed Declaration*, <https://climateandcapitalism.com/2011/03/20/la-via-campesina-the-bali-seed-declaration/> (12.11.2019)

Marx, Karl. *Artı Değer Teorileri*, I. Cilt, Sol Yayınları, Ankara, 1998.

Marx, Karl. *Kapital I. Cilt*, çev. Mehmet Selik ve Nail Satlıgan, Dokuzuncu Basım, Yordam Kitap, İstanbul, 2016.

Marx, Karl. *Kapital II. Cilt*, çev. Mehmet Selik ve Nail Satlıgan, Dokuzuncu Basım, Yordam Kitap, İstanbul, 2016.

Marx, Karl. *1844 El Yazmaları*, çev. Murat Belge, Birikim Yayıncılık, İstanbul, 2017.

McMichael, Philip. "A food regime geneology", *The Journal of Peasant Studies*, 36:1, 2009, ss. 139-169.

McMichael, Philip. *Food Regimes and Agrarian Questions*, Practical Action Publishing, Bourton on Dunsmore, Rugby, Warwickshire, 2013.

Menser, Michael. "The Territory of Self Determination: Social Reproduction, Agro-Ecology and the Role of the State", *Globalization and Food Sovereignty*, Peter Andree ve diğeri (der.), University of Toronto Press, Toronto, 2014.

Mgbeoji, Ikechi. *Global Biopiracy: Patents, Plants, and Indigenous Knowledge*, Cornell University Press, Ithaca, NY, 2006.

Montenegro, Maywa. *Breeding Grounds for Biodiversity Renewing Crop Genetic Resources in an Age of Industrial Food*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of California, Berkeley, 2018.

Mooney, Pat R. *Seeds of the Earth: A Private or a Public Resource*, Inter Pares, Ottawa, 1979.

Murphy, Denis. *Plant Breeding and Biotechnology: Societal Context and the Future of Agriculture*, Cambridge University Press, New York, 2007.

Navdanya, <http://www.navdanya.org/site/> (12.11.2019).

Navdanya, *Seed Freedom Report*, <http://www.navdanya.org/site/living-seed/seed-freedom> (12.11.2019).

Oliva, Maria J. "Promoting and Extending the Reach of Intellectual Property: The World Intellectual Property Organization (WIPO)", *The Future Control of Food*, ed. Geoff Tansey ve Tasmin Rajotte, Eartscan, London, 2008.

Oral, Necdet ve diğerkleri. “Cumhuriyet Döneminde Uygulanan Tarım Politikaları”, *Türkiye’de Tarımın Ekonomi Politikası 1923-2013*, Necdet Oral (der.), Nota Bene Yayınları, Ankara, 2013, ss. 71-89.

Oğuz Oyan, “Tarımda IMF-DB Gözetiminde 2000’li Yıllar”, *Türkiye’de Tarımın Ekonomi Politikası 1923-2013*, Necdet Oral (der.), Nota Bene Yayınları, Ankara, 2013, ss.111-130.

Özkaya, Tayfun. “Türkiye’de Tohumculuğun Tarihsel Gelişimi”, Köylülükten Sonra Tarım, der. Abdullah Aysu ve M. Serdar Kayaoğlu, Epos Yayınları, Ankara, 2014, ss. 71-81.

Özkaya, Tayfun. “Tohumda Tekelleşme ve Etkileri”, *Türkiye’de Tarımın Ekonomi-Politikası 1923-2013*, der. Necdet Oral, Nota Bene Yayınları, Ankara, 2013, ss. 351-367.

Özkaya, Tayfun. “Sürdürülebilir Tarım ve Çiftçi Hakları Açısından Türkiye’de Tohumluk Sorunu”, *OMÜ XI. Ulusal Tarım Ekonomisi Kongresi*, Samsun, 2014, ss. 720-727.

Öztürk, Özgür ve Elife Kart. “Tarımda Neoliberal Mülksüzleştirme: Tohum Patentleri”, *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, Cilt 20, Sayı 1, Nisan 2017, ss. 143-175.

Özügurlu, Metin. *Küçük Köylülüğe Sermaye Kapanı*, Nota Bene Yayınları, Ankara, 2013.

Paris Sözleşmesi, https://www.wipo.int/treaties/en/text.jsp?file_id=288514 (12.11.19).

Pauly, Louis W. ve Egdar Grande (der.), *Complex Sovereignty: Reconstituting Political Authority in the Twenty-first Century*, University of Toronto Press, 2007.

Pauly, Louis W. ve Egdar Grande. “Complex Sovereignty and the Emergence of Transnational Authority”, *Complex Sovereignty: Reconstituting Political Authority in the Twenty-first Century*, Louis W. Pauly ve Egdar Grande (der.), University of Toronto Press, 2007.

Pauly, Louis W. ve Egdar Grande. “Reconstituting Political Authority: Sovereignty, Effectiveness, and Legitimacy in a Transnational Order”, *Complex Sovereignty: Reconstituting Political Authority in the Twenty-first Century*, Louis W. Pauly ve Egdar Grande (der.), University of Toronto Press, 2007.

Peschar, Karine. “Farmers’ Rights and Food Sovereignty: Critical Insights from India”, *The Journal of Peasant Studies*, 2014.

Polanyi, Karl. *Büyük Dönüşüm*, çev. Ayşe Buğra, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.

Renting, Henk vd., “Building Food Democracy: Exploring Civic Food Networks and Newly Emerging Forms of Food Citizenship”, *International Journal of Sociology of Agriculture and Food*, 19, No:3, ss. 289-307.

Rodriguez, Carol F. H. *The Dispute Over the Commons: Seed and Food Sovereignty as Decommodification in Chiapas, Mexico*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Portland State University, Portland, 2018.

Roffe, Pedro. “Bringing Minimum Global Intellectual Property Standards into Agriculture: The Agreement on TRIPS”, *The Future Control of Food*, ed. Geoff Tansey ve Tasmin Rajotte, Eartscan, London, 2008, ss. 48-51.

SeedChange, <https://weseedchange.org/> (12.11.2019).

Sell, Susan K. “Corporations, Seeds, and Intellectual Property Rights Governance”, *Corporate Power in Global Agrifood Governance*, der. Jennifer Clapp ve Doris Fuchs, The MIT Press, Cambridge. Massachusetts, 2009, ss. 187-225.

Shiva, Vandana. *Biopiracy: The Plunder of Nature and Knowledge*, South End Press, Boston, MA, 1997.

Shiva, Vandana. *Çalınmış Hasat: Küresel Gıda Soygunu*, çev. Ali K. Saysel, BGST Yayınları, İstanbul, Üçüncü Basım, 2016.

Tansey, Geoff. *Food Security, Biotechnology and Intellectual Property*, Quaker UN Office, Cenevre, Temmuz 2002.

Tansey, Geoff. “Whose Power to Control? Some Reflections on Seed Systems and Food Security in a Changing World”, *IDS Bulletin*, Vol. 42/ 4, Temmuz 2011, ss. 111-120.

Tansey, Geoff. “Seeds of contention, control or diversity?”, *GT Talk 2: Seeds– Transcript*, 6 Haziran 2014, <http://tansey.org.uk/news/GTtalk2-seeds.html> (12.11.2019).

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Telif Hakları Genel Müdürlüğü, Ticaretle Bağlantılı Fikri Mülkiyet Anlaşması (TRIPS), <http://www.telifhaklari.gov.tr/Ticaretle-Baglantili-Fikri-Mulkiyet-Anlasmasi-TRIPS> (12.11.2019)

Tohumlar İçin Küresel Kampanya Çağrısı, 26 Ekim 2018, <https://www.karasaban.net/tohumlar-icin-kuresel-kampanya/> (12.11.2019).

UN, *Convention on Biological Diversity*, 1992.

UN, *Cartagena Protocol on Biosafety to the Convention on Biological Diversity*, Montreal 2000, s. 3.

UN, *Nagoya Protocol on Access to Genetic Resources and the Fair and Equitable Sharing of Benefits Arising from their Utilization to the Convention on Biological Diversity*, 2011, S. 4.

UNCTAD, *The TRIPS Agreement and Developing Countries*, BM Yayını, Cenevre, 1996.

UPOV, *Overview of UPOV*, 1 Kasım 2019,
https://www.upov.int/edocs/pubdocs/en/upov_pub_437.pdf (12.11.2019).

Van der Ploeg, J.D. *The New Peasantries: Struggles for Autonomy and Sustainability in an Era of Empire and Globalization*, London: Earthscan, 2008.

Wallerstein, Immanuel. *The Capitalist World Economy*, Cambridge University Press, New York, 1979.

Wallerstein, Immanuel. *Modern Dünya Sistemi*, 3 Cilt, çev. Latif Boyacı, Yarın Yayınları, 2011.

Wallerstein, Immanuel. *Tarihsel Kapitalizm ve Kapitalist Uygarlık*, çev. Necmiye Alpay, Genişletilmiş Altıncı Basım, Metis Yayınları, İstanbul, 2012.

Wallerstein, Immanuel. “The Return of the Peasant: Possible? Desirable?”, *Global Capitalism and the Future of Agrarian Society*, Arif Dirlik vd. (der.), Paradigm Publishers, Boulder, CO, 2012, ss. 35-52.

Wallerstein, Immanuel. “Ekoloji ve Kapitalist Üretim Maliyetleri”, *Bildiğimiz Dünyanın Sonu*, Metis Yayınları, İstanbul, 2016.

Walljasper, Jay (der.). *Müştereklerimiz: Paylaştığımız Her Şey*, çev. Kolektif, Metis Yayınları, İstanbul, 2015.

Wattm, Tamara. “Seed Laws, Certification and Standardization: Outlawing Informal Seed Systems in the Global South”, *The Journal of Peasant Studies*, 2016.

WIPO, <https://www.wipo.int/about-wipo/en/> (12.11.2019).

WIPO, https://www.wipo.int/treaties/en/convention/summary_wipo_convention.html (12.11.2019).

WTO, Background and the Current Situation, *TRIPS: Reviews, Article 27.3(b) and Related Issues*,
https://www.wto.org/english/tratop_e/trips_e/art27_3b_background_e.htm
(12.11.2019).

WTO, “Article 27.3b, Traditional Knowledge, Biodiversity”, *TRIPS: Issues*,
https://www.wto.org/english/tratop_e/trips_e/art27_3b_e.htm (12.11.2019).

Yalvaç, Faruk. “Devlet”, *Devlet ve Ötesi: Uluslararası İlişkilerde Temel Kavramlar*,
Atila Eralp (der.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.